

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

К. Ю. Гломозда (Київ), Д. Б. Яневський (Київ)

Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України

В умовах, коли в суспільстві глибоко усвідомлюється необхідність не декларованого, а справжнього розв'язання національного питання, закономірно зростає інтерес і до зовнішніх атрибутів кожного етносу, його державності, до історії тих символів, навколо яких гуртувалися, які шанували далекі й близькі предки. Ряд питань, пов'язаних з історією української національно-державної символіки, розглядається в даному повідомленні.

Перебудова, розпочата в нашій країні Комуністичною партією, стосується всіх сфер життя суспільства. Глибоко усвідомлюється необхідність не декларованого, а справжнього розв'язання національного питання. Деформації, які десятиріччями нагромаджувалися у цій галузі, роблять дуже болісними кроки по шляху оновлення.

Дедалі пильніша увага кожного народу до середовища, в якому він живе, до надбань, котрі має зберегти й примножити, не може не викликати потреби в якнайповнішому усвідомленні своєї гідності, можливостей, сподівань і обов'язків. Неминуче зростає потяг людей до успадкованих від минулих поколінь культурних цінностей і до самої історії, прагнення зазирнути аж у найдальшу глибину віків. За таких обставин цілком закономірний інтерес виникає і до зовнішніх атрибутів кожного етносу та його державності, до історії тих символів, навколо яких гуртувалися, які шанували далекі і близькі предки.

Хвиля такого інтересу спостерігається в багатьох республіках Радянського Союзу. Не минула вона й України. Питання про національну символіку жваво обговорюється на різних рівнях суспільства — від неформальних груп до комісії Верховної Ради УРСР. Відгомін цих часом досить запальних дискусій знаходимо й на шпальтах газет і журналів. Подекуди прихильникам певної точки зору не вистачає бажання вникнути в аргументи іншої сторони, якнайретельніше розглянути їх, зіставити з власними поглядами і рівнем поінформованості заради того, щоб судити про цю проблему, керуючись не довільними уподобаннями, а насамперед здоровим глуздом. Тим часом питання про українську національну символіку не можна віднести до розряду простих.

Сучасні герби і прапори світу

Для прояснення ситуації з питанням, яке стосується національно-державної символіки українського народу, можуть бути корисними відомості про сучасні прапори та герби світу і традиції їх творення. Як відомо, зображення та описи цих символів сучасних держав встановлюються певними статтями конституцій чи особливим законодавством.

Складну історію даних атрибутів вивчають спеціальні історичні дисципліни — геральдика і вексилологія.

У світовій практиці склалася певна система цих символів. Зокрема, герби (від німецького *Egbe* — спадщина), крім державних, бувають ще земельні (тобто герби міст і територій, які входять до складу певної держави), корпоративні, родові; у деяких країнах поряд з державним існують особливі герби монархів (у Японії та Нідерландах є лише такі), а Швеція має їх два — великий і малий. Національних гербів як таких у сучасній термінології нема, оскільки зміна державного ладу в країні, як правило, супроводжується змінами в її символі.

Серед прапорів розрізняються державні, національні¹, торговельні, військово-морські, особисті прапори державних посадових осіб, а також військові знамена, які мають свою особливу історію. У багатьох країнах національний прапор водночас править і за державний, в інших* — державний відрізняється від національного зображенням на ньому герба. У Греції поле державного прапора є частиною прапора національного. Пропор НДР має статус державного, а ФРН — федерального. У деяких країнах є численні територіальні прапори. Практика, таким чином, досить різноманітна, абсолютних канонів тут немає.

Барви атрибутів, традиційні в історії того чи іншого народу часто протягом століть, давали життя особливому прапору, символіка якого на відміну від звичних для давніх монархій гербових стягів ґрунтувалася на сполученні двох-трьох кольорових смуг. Звичайно це мало місце у часи визвольної боротьби або буржуазно-демократичних революцій. Характерною щодо цього є історія прапорів держав Центральної Європи². Так, у Польщі герб — білий орел на червоному тлі — відомий принаймні з XI ст., червоно-білі прапорці набули поширення у війську цієї країни з XVII ст., біло-червоний прапор став державним, набувши сучасного вигляду, з 1918 р. Червоно-біло-зелені полотнища в Угорщині відомі з XIII ст. Прапор такого вигляду з'явився на початку XVII ст. Він був урочисто «відновлений у правах» громадськістю в 1848 р., а з гербовими зображеннями, які змінювалися, є державним з 1867 р. Прапор Албанії — темно-червоний з чорним орлом — виник у XV ст., як державний використовується з 1912 р. (у сучасному вигляді — з 1946 р.). Сучасні німецькі національні кольори — чорний, червоний і жовтий — з'явилися 1813—1817 рр., прапор такого вигляду виник під час революції 1848 р., вперше набув статусу державного 1919 р., а прапори НДР і ФРН затверджено 1949 р. (в НДР у сучасному вигляді, з гербом — 1959 р.). Прапор Румунії (синьо-жовто-червоний) з'явився 1848 р., затверджений як державний у 1878 р. Зелений і червоний кольори були символом боротьби болгарського народу проти турецького поневолення впродовж XIV—XIX ст., триколірний стяг Болгарії (з білим) з'явився 1862 р., із сучасним порядком смуг був затверджений 1879 р., в нинішньому вигляді існує з 1946 р. В Югославії та Чехословаччині білий, синій і червоний ко-

¹ Категорично сформулювати відмінність між державним і національним прапором як загальне правило досить важко. Упорядник спеціального довідника Г.-У. Герцог дає таке визначення найвищих символів держави:

«*Національний прапор*. Вища відзнака держави. У багатьох державах дозволяється його використання громадянами без обмежень, в інших воно дозволяється у певні національні та інтернаціональні святкові й пам'ятні дні. У решті держав використання національного прапора допускається лише державними установами. Часто також іменується державним прапором.

Державний прапор. Вища відзнака держави, його використання часто дозволяється лише державним установам.

Державний герб. Геральдична вища відзнака держави, яка використовується лише державними установами» (Herzog H.-U. Flaggen und Wappen.— Leipzig, 1980.— S. 11—12).

* Зокрема, в Австрії, Іспанії, Норвегії, Польщі, Фінляндії та ін.

² Див.: Иванов К. А. Флаги государств мира.— М., 1971.— С. 67—76.

льори (у теперішньому співвідношенні смуг) з'явилися на прапорах уже на початку ХХ ст. В сучасному вигляді ці прапори існують відповідно з 1945 і 1920 р. У Югославії є також прапори всіх республік, що становлять федерацію.

Прапори та герби у той чи інший спосіб тісно пов'язані між собою. Дуже часто малюнок герба включає в себе кольори прапора або навіть його зображення. У свою чергу, багато давніх гербів дали свої кольори прапорам. Віддавна в європейській геральдиці утвердилися певні правила складання гербів. Для цього вживалися лише два метали (золото і срібло, які могли передаватися жовтою та білою фарбами), п'ять барв (червона, лазурова, зелена, пурпурова, чорна) і два «хутра» («горностаєве» і «біляче» — особливі візерунки). Відтінки до уваги не бралися. Згодом до кольорів прилучився оранжевий. У сучасній практиці розрізняються блакитний і синій кольори, в гербах використовуються «натуральні» (сіра, брунатна тощо) барви.

Герби на Україні

Герботворчість Центральної ради

Історично склалося так, що питання про національну символіку України розглядається через призму оцінки діяльності своєрідного парламенту Української Народної Республіки — Центральної ради. Тому доцільно простежити, як саме і за яких обставин з'явилися державні символи УНР. Важливим джерелом для проведення такого дослідження є, зокрема, три статті М. С. Грушевського (визначного вченого-історика, який, перш ніж стати дійсним членом АН УСРР і АН СРСР, не зажив собі слави як політик у ролі голови Центральної ради та Президента УНР). З цих статей можна судити про позицію автора в даному питанні.

У першій статті³ (вона з'явилася через півроку після створення Центральної ради) М. С. Грушевський зазначив, що питання про те, яке саме зображення мусить вважатися гербом України, «...не так просте, бо загально призаного, постійного державного герба України не було. Були різні знаки, які більш або менш підходять під се поняття, і в тім нема нічого дивного, бо й інші народи та держави міняють свої гербові знаки (скажімо, у Франції — бурбонські лілії, наполеонський орел, республіканські Р. Ф.)». Далі вчений висловив думку, що право вважатися українським гербом мають, по-перше, «гарно, стилізований геральдичний знак неясного значіння, щось вроді трезубця» з монет Київської держави, по-друге, «пізніший київський герб, як його бачимо на печатках київського магістрату XVII—XVIII вв. — лук або арбалет, самостріл» і, по-третє, «традиційний козак з мушкетом і шаблею» як герб козацького війська. Він вважав, що «не мають претензії» на роль державної відзнаки герб міста Львова — лев — та інший герб Києва — той чи той варіант зображення архангела. «Се я вважав своїм обов'язком вказати оскільки стає на се мого знання... — зазначив автор, — не маючи змоги пускатись у перші виводи». Якоїсь певної думки про герб України, як бачимо, у нього тоді ще не було.

У листопаді 1917 р. під головуванням М. С. Грушевського відбулося засідання «підготовчої комісії», у якому взяли участь історики, юристи, гербознавці та художники. Про хід обговорення питання, думки учасників і зроблені ними висновки дає уявлення друга стаття вченого⁴.

У ній зазначено, що всі присутні заперечили належність до ук-

³ Грушевський М. Про гербові знаки України // Народня воля.— 1917.— 3 верес. ст. ст.

⁴ Грушевський М. Державний герб України // Народня воля.— 1917.— 12 листоп. ст. ст.

раїнської історичної традиції «архістратиґа Михаїла» з київського передреволюційного герба. Висловлювалися пропозиції на користь «козака з мушкетом». М. С. Грушевський, однак, обстоював думку (і дістав підтримку), що «цьому гербу належить дати перше і найважливіше місце між старшими, традиційними символами української державності, але на знак нової України він не годиться». Оскільки за часів Центральної ради йшлося не про відродження Гетьманщини, а про створення нової державності, то голова комісії вважав, що й «...емблема того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відроджування старого» (курсив наш.— Авт.).

Комісія розглянула кілька проектів нових гербів. Один з них за зразком герба Сполучених Штатів Америки передбачав зображення золотих зірок на синьому тлі за кількістю «земель» у складі Української Народної Республіки (згідно з пізнішим законом від 2 березня 1918 р. їх налічувалося 30); другий — золоті літери «У» або «У.Н.Р.» на синьому полі (під впливом тогочасного герба Франції). Ці проекти були відкинуті, бо, зокрема, проти використання у гербі літер протестували фахівці з геральдики. Особисто М. С. Грушевський вважав, що гербом України міг би стати «як символ творчої мирної праці... золотий плуг на синім тлі». При цьому як на зразок учений посилався на герб Ліберії. Навколо плуга він пропонував розмістити півколом «знак старої Київської держави Володимира Великого», герби Галицько-Волинського князівства та Гетьманщини («козака з мушкетом»). Внизу, під плугом, мали бути розміщені герби Києва (лук*) і Львова, а вгорі — голуб з оливковою гілкою (з печатки т. зв. «Великого князівства Руського, яке намагався створити гетьман І. Виговський»). Герб також пропонувалося обвести оливковою гілкою. «А якби хотіти натомість поставити якихось щитоносців,— писав М. Грушевський,— то... я рад би бачити символ трудящого народу — жінку з серпом і робітника з молотом. Взагалі хотів би я в атрибутах нашого гербу бачити якнайбільше підчеркнений культурний, творчий, об'єднавчий характер нашої нової республіки».

Незважаючи на авторитет М. Грушевського, це його побажання залишилося нереалізованим. Комісія не виробила якоїсь певної думки щодо герба України, і своє розв'язання дана проблема дістала завдяки не стільки її діяльності, скільки поштовху «ззовні». У грудні 1917 р. було випущено перші банкові білети УНР і поштові марки, на яких уже фігурувало зображення «тризуба» («Володимирівського знака»). 18 січня 1918 р. Мала рада затвердила підготовлений Морською радою** проект військово-морського прапора з таким же символом. Так «тризуб» посів місце тимчасової державної відзнаки, що, певне, справило вирішальний вплив на остаточний вибір: 1 березня 1918 р. Мала рада, яка перебувала тоді в місті Коростені, затвердила гербом УНР «знак Київської держави часів Володимира Святого»⁵.

Це рішення М. С. Грушевський прокоментував у третій статті⁶. Найцікавіше в ній, на наш погляд,— визнання її автором того факту, що чи не вперше й востаннє в історії за державний герб було прийнято знак невідомого значення. «Що представляє сей знак? Про се робились здогади,— писав учений,— тому що знак сей, як то бувало з такими старинними знаками, дуже стилізований, себто реальний образ предмету, котрий він представляє, дуже змінений... Постилізо-

* На печатках магістрату кінця XV—XVIII ст., поки Київ користувався Магдебурзьким правом, було зображено самостріл — «кушу».

** Мала рада — постійно діючий між сесіями Центральної ради орган законодавчої влади УНР; Морська рада — дорадчий орган при Генеральному секретарстві морських справ уряду УНР.

⁵ Закон про державний герб України // Київські губервіяльні вісті.— 1918.— 18 квіт.

⁶ Грушевський М. Український Державний герб // Народня воля.— 1918.— 15 лют. ст. ст.

ваний він так, що представляє з себе дуже гарний везерунок. Коли його відповідно, з смаком перерисувати (на 100-карбованцевих білетах він рисовникові не вдався), він становить дуже гарну оздобу, при тім наскрізь оригінальну...».

Непевний характер нового герба виявився ще й у тому, що художник, який малював «тризуб» для банкнот з монети часів князя Володимира, зобразив на його верхівці хрест (останній розділяв напис на монеті). Тому в газеті «Народна воля» спеціально роз'яснювалося, що в ухвалі Малої ради йдеться про знак, зображений на грошах, але «без хреста зверху, який по точнішим дослідям зовсім не належить до цього герба і попав туди випадково».

22 березня 1918 р. Мала рада затвердила розроблені президентом Академії мистецтв України В. Кричевським великий і малий герби та відповідні печатки. Обидва герби являли собою «тризуб», оточений вінком з листя, який, судячи з опису грошових знаків, мав символізувати «багатства краю»*.

Усі гербові емблеми, про які йшлося вище, заслуговують на докладніший розгляд.

Знаки Рюриковичів

Що ж усе-таки являв собою той знак, що його російський історик М. М. Карамзін назвав колись «тризубом», а Центральна рада обрала за герб? Багато фахівців — істориків, археологів, нумізматів — висловлювали свою точку зору з цього приводу. Наприклад, А. Воейков, І. П. Сахаров, С. І. Шодуар вважали його зображенням церковного світильника «трикірія» або панікадила, Я. Волошинський — корогви, С. Г. Строгонов — церковного порталу, І. А. Бартоломей — якоря, Б. В. Кьоне — ворона, А. А. Куник — голуба чи особливого символу влади — «держави», П. М. Мілюков — шолома, П. М. Сорокін та О. В. Орешников — дволезі сокири. О. С. Уваров, а також І. І. Толстой та Д. Я. Самоквасов дотримувалися думки, що це — зображення верхівки скіпетра, її поділяв також М. С. Грушевський. К. Болсуновський пропонував навіть розглядати даний знак як монограму, що містить слово «басилевс» (цар)⁷⁻⁸. Безперечним здавалося лише одне: це — родовий знак князів з династії Рюриковичів. Проте й остання теза нині потребує певного коригування.

Сучасні дослідники вважають, що проблема походження, семантики і призначення так званих «знаків Рюриковичів» належить до найменш розроблених в історичній науці питань, хоч певна історіографія з нього існує⁹.

Князівські знаки були поширені в X—першій половині XIII ст. Вони збереглися на монетах, підвісних печатках (найдавніша з відомих має двозубий знак і належала князю Святославу Ігоревичу, який загинув 972 р.), перснях, гривнях-злитках, бляхах, що були елементами одягу, товарних пломбах, цеглинах, посуді, інструментах, зброї.

У 30-ті роки О. В. Орешников висунув гіпотезу, згідно з якою ці знаки виникли як родові, а з XI ст. стали також атрибутами власності. Вчений встановив, що вони передавалися в спадок у видозміненому вигляді, набуваючи додаткових рис. Таким чином, кожен з численних князів Рюриковичів мав індивідуальний знак. Відомий археолог Б. О. Рибаків, систематизувавши великий джерельний матеріал, дійшов висновку, що це були насамперед знаки власності, які могли виконувати функції офіційного представництва того чи іншого князя¹⁰.

* Ілюстрації до статті див. у наступному номері журналу.

⁷⁻⁸ Рапов О. М. Знаки Рюриковичей и символ сокола // Сов. археология.— 1968.— № 3.— С. 63.

⁹ Иоаннисян О. М. Родовые знаки древнерусских князей X—XIII вв. (Литература и источники) // Гереальдика: Материалы и исслед.— Л., 1983.— С. 109—112.

¹⁰ Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв. // Сов. археология.— М.; Л., 1940.— Т. 6.— С. 227—257.

Як згодом показав В. Л. Янін, був ще один спосіб внесення змін у знак — не лише шляхом його ускладнення, а й спрощення малюнка при великій кількості братів-спадкоємців. Саме таким спрощенням учений пояснював зникнення знаків у середині XIII ст., бо їх схема внаслідок цього втратила здатність варіюватися¹¹.

Було висунуто гіпотезу, що печатки-підвіски із «знаком Рюриковичів» (родовою емблемою і знаком власності роду) використовувалися у відносинах Русі з Візантією як вірчі знаки послів та купців уже в першій половині X ст., і саме завдяки цій зовнішньополітичній функції вони стали загальнодержавною емблемою ще до Володимира¹². Найбільш широко підвіски-печатки як вірчі знаки використовувалися за часів Ярослава Мудрого.

Заслуговують на увагу спроби вчених розглянути «знаки Рюриковичів» як атрибут давньоруського середньовіччя у більш широкому контексті, виявляючи їх спорідненість із системами символів, що побутували ще в античному світі, у сарматів, у царів Боспору (друга пол. I тисячоліття до н. е.— перша пол. I тисячоліття н. е.)¹³. Німецький учений П. Паульсен дослідив свого часу близькі до цих знаків печатки на скандинавських мечах «епохи вікінгів».

Що ж до походження цих знаків, то, наприклад, О. М. Рапов слідом за Т. Арне і С. Геденовим вбачає зв'язок «двозубів» — «тризубів» із стилізованим зображенням сокола. Той факт, що князі з дому Рюриковичів називаються в билинах і «Слові о полку Ігоревім» «соколами», говорить про те, що цей птах був емблемою, гербом роду, який очолював феодальну верхівку Київської Русі. Можливо, що сокіл у глибокій давнині був тотемом роду, з якого походила князівська сім'я¹⁴. Однак це питання поки що залишається відкритим.

Отже, шляху, характерного для виникнення багатьох гербів середньовічних європейських монархій, знаки Рюриковичів не пройшли. На заваді цьому процесу став їх мінливий характер, що вже само по собі не дає підстав вважати ці знаки справжніми гербами. Адже ознакою герба є передача його нащадкові в усталеному вигляді. Постійна боротьба за великокнязівський стіл, виникнення ворогуючих угруповань перешкодили тому, щоб індивідуальні знаки окремих князів претендували на загальнооруське значення. Міжусобиці, які стрясали країну після Володимира, можна назвати «війнами знаків» — настільки різняться між собою символи вже найближчих його спадкоємців — Святополка і Ярослава (до речі, знаки самого Володимира на монетах-срібляниках з різних штемпелів схожі один на одного лише в загальних рисах¹⁵).

У 90-ті роки XI ст. з'являються князівські печатки із зображенням не знаків, а святих — покровителів їх (печаток) власників. Згодом на такій печатці завжди зображалися два святи, що уособлювали християнські імена її власника та його батька. Князівський знак поступово переміщується на печатки вищих чиновників — тисяцьких¹⁶. А ще через деякий час виникли символи династичних паростей. Вони перетворилися на територіальні герби, які вже не залежали від особи князя, що сидів «на столі».

¹¹ Краткие сообщ. Ин-та истории материальной культуры.— 1956.— Вып. 62.— С. 16.

¹² Молчанов А. А. Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы // Вспомогат. ист. дисциплины.— Л., 1976.— Вып. 7.— С. 82—84, 88—89.

¹³ Див.: Драчук В. С. Система знаків Северного Причорномор'я.— Київ, 1975.— С. 61—85.

¹⁴ Рапов О. М. Указ. соч.— С. 69. На користь цієї думки, на наш погляд, свідчать і випадки суміщення знака Ярослава Володимировича із зображенням птаха.

¹⁵ Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X—XI веков.— Л., 1983.— С. 139—180.

¹⁶ Янін В. А. Актовые печати древней Руси X—XV вв.— М., 1970.— Т. 1.— С. 155—158.

Вище вже говорилося, які пропозиції щодо герба УНР вніс М. С. Грушевський особисто, але коли Центральна рада прийняла відповідне рішення, він пояснював ухвалу керованого ним органу так (у третій із згаданих статей): для України, яка стала «наново державою», «найбільш натуральна річ... звернутись до тих старих державних знаків чи гербів, які вживалися нею за старих часів». Знак з монет князя Володимира видався з-поміж них М. С. Грушевському найкращим тому, що тоді Київська Русь, на його думку, «була найбільшою українською державою... Вона обіймала всі тодішні українські землі».

Отже, по-перше, М. С. Грушевський змушений був суперечити сам собі. Вважаючи недоцільним запровадження як герба «козака з мушкетом» (якому, нагадаємо, він надавав «перше і найважливіше місце» між старовинними символами), оскільки йшлося тоді зовсім не про відновлення гетьманської влади, він через деякий час доводив доцільність прийняття республікою символу ранньофеодальної монархії. По-друге, Київська Русь була країною східних слов'ян, які при всіх особливостях їх численних племінних союзів становили в тодішніх історичних умовах єдину давньоруську народність. Лише згодом, коли її споконвічну територію розкраяли межі удільних князівств, а далі, після страшної іноземної навали, й кордони різних держав, ця народність дала життя трьом братнім народам, які нині всі разом справедливо пишаються її надбаннями. Частиною цієї спільної спадщини є, зрештою, й особисті знаки давніх володарів.

Цікавою, на наш погляд, є думка, що її висловлювали з приводу прийнятого 1918 р. герба відомий знавець українських старожитностей, зокрема генеалогії та геральдики, В. Л. Модзалевський і визначний художник-графік Г. І. Нарбут. Вони написали на захист герба «Козак з мушкетом» спеціальну статтю, в якій зазначалося: «На жаль, великий і малий герби Української Народної Республіки, а також велика і мала її печатки... не витримують ніякої критики з боку геральдичного... треба визнавати їх принаймні за чотири різних герби... Ми не можемо уявити собі, чим, роблячи це все, керувався художник, якому доручено було намалювати герб... Ми розуміємо тут самий характер знаку Володимира. Цей знак, принаймні на його срібних монетах, має характер плетіння, тоді, як на прийнятих Ц. Радою гербах він такого характеру не має»¹⁷.

Слід зазначити, що кольорових зображень знаків Рюриковичів практично не збереглося; лише на двох мініатюрах Никонівського літопису є знак Юрія Долгорукого — червоний на білому наметі. Усі ж проекти гербів 1917 р. передбачали золоті зображення на блакитному тлі. Хоч, наскільки нам відомо, у прийнятих Центральною радою законах про кольори герба з «тризубом» не йшлося, все ж на різноманітних емблемах того часу часто вміщувався жовтий або золотий знак на блакитному фоні. «Передав» же ці кольори «тризубові» жовто-блакитний прапор, котрий, як побачимо далі, одержав свої барви від іншого старовинного герба. Тому появу виконаного у такий спосіб знака слід пов'язувати тільки з атрибутикою специфічних державних утворень часів революції та громадянської війни. Що ж до, так би мовити, «законного» обґрунтування його кольорів, то це було зроблено аж у проектах конституції, розроблених 1920 р. в Кам'янці-Подільському. Передбачався герб у вигляді «тризуба золотої барви на синьому тлі». При цьому підкреслювалося, що право використовувати його мали дістати тільки державні установи. Згодом М. Битинський опрацював і цілу низку «державних інсигній» (знаків вищої

¹⁷ Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле.— 1918.— № 1.— С. 119—121.

влади) — від нового великого герба (разом із середнім і малим), що своєю насиченістю геральдичними символами перевищував чимало гербів королівств та імперій, до прапора «голови держави».

«Архангел Михаїл»

Пізніші дослідники дійшли висновку, що геральдичний образ архангела Михаїла «підготовча комісія» 1917 р. оцінила неправильно, відмовивши йому в належності до української історичної традиції¹⁸. Цікавим, однак, є те, що спеціальна розвідка «на захист» цього символу вийшла друком ще до герботворчості Центральної ради¹⁹. Вона була написана з приводу березневих демонстрацій у Києві 1917 р. Не надаючи ніякого значення «гербам за князівських часів» (які під час тих маніфестацій не використовувалися зовсім), її автор пропонував обрати за герб саме «архангела Михаїла» на противагу «козакові», левові й орлу з герба Чернігова. Щоправда, він також не мав відомостей про використання даного символу до часів польського панування на Україні. Саме ця прогалина в інформації і призвела до того, що згаданий символ не дістав підтримки на засіданнях комісії.

Відомо, що давньоруські князі мали по два імені: Володимир-Василь, Ярослав-Георгій тощо. Перше було світське, «князівське», друге — одержане при хрещенні. Святий, ім'я якого носила людина, вважався її покровителем. Ще більшого значення надавали святым, чий імена мали князі. З часів Ярослава Мудрого, наприклад, Георгій Побідоносець вважався покровителем усієї Русі. Архангел, або ж архістратиг, Михаїл був духовним патроном київського князя Святополка-Михаїла Ізяславича, який 1108 р. збудував у Києві Михайлівський Золотоверхий собор. Ймовірно, що вже з того часу покровитель воїнів і символ перемоги над язичництвом Михаїл вважався також покровителем і Київської землі, що й давало підстави стати його зображенню місцевим гербом²⁰. Цьому сприяла й популярність хрещеного імені Михаїла у князівській родині, а відповідно і поширення такого зображення на князівських печатках²¹. До речі, амулет «чернігівська гривня», який належав Володимир-Василію Всеволодовичу-Андрійовичу Мономаху, також має зображення архангела Михаїла, хоч з відповідними хрещеними іменами воно, як бачимо, і не пов'язане.

Можна припускати, що досить рано з'явилися й зображення архангела Михаїла у сріблі (білому кольорі) на червоному тлі, оскільки саме червоними були у переважній більшості давньоруські стяги. Його головними атрибутами на печатках були спис у правиці і «держава» або щит у лівій руці. Гербом Київського воеводства, створеного 1471 р. у складі Польсько-Литовської держави, стало зображення архангела з опущеними додолу мечем і піхвами — білого на червоному тлі. Після запровадження в Києві магдебурзького права (між 1494 і 1497 рр.) «ангел білий у червоному полі» почав виконувати також роль київського міського герба, хоч на магістратській печатці зображалася рука із самострілом²².

Важливу роль відігравав геральдичний образ Михаїла в період козацтва. Його зображення на головній корогві за часів Богдана

¹⁸ Климкевич Р. Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики // Укр. історик.— 1966.— № 1/2.— С. 87.

¹⁹ Різниченко В. Герб України.— Звенигородка, 1917.— 15 с.

²⁰ Арциховский А. В. Древнерусские областные гербы // Уч. зап. Моск. гос. ун-та им. М. В. Ломоносова.— 1946.— Вып. 93. История.— Кн. 1.— С. 44—45; Румянцева В. В., Овсієнко О. Ф. Про давні герби Києва // Архіви України.— 1980.— № 3.— С. 63—65; Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма.— Киев, 1986.— С. 22—23.

²¹ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 115—116.

²² Румянцева В. В. Указ. соч.— С. 43—45.

Хмельницького дає підстави твердити, що воно набуло тоді значення загальнотериторіального символу тогочасної України.

Після возз'єднання українських земель з Російською державою герб з Михаїлом фігурує у «Царському титулярнику» («Великій государевій книзі, або Корені російських государів») 1672 р. На ньому зображено ангела, що йде по землі з піднятим мечем у правиці та овальним щитом. Михаїл залишався чи не найулюбленишим зображенням на козацьких військових прапорах²³.

1711 р., коли на знаменах російської армії вперше з'являються герби «провінцій і міст», чії назви мали полки, на ротних прапорах Київських піхотного та драгунського полків фігура архангела виконувалася золотом на червоному полотнищі. 1730 р. було затверджено міський герб у такому вигляді: «...у середині ангел у білих шатах з мечем, сяйво жовте, поле лазурове». В законодавстві 1782 р. головну фігуру герба чітко названо «архангелом Михаїлом», він мав зображатися з піднятим «огнистим» мечем, у старовинному обладунку²⁴.

24 липня 1882 р. було затверджено великий, а 23 лютого 1883 р. середній і малий герби Російської імперії. До їх складу, поряд з гербами «царств» (Казанського, Астраханського, Польського, Грузинського та ін.) входив щит, на якому Київський герб («Святий архістратиг Михаїл у срібних шатах і озброєнні, з полум'яніючим мечем і срібним щитом») було сполучено з гербами інших двох «великих князівств» — Володимирського і Новгородського²⁵. А на печатці польського «Жонду народового» — народного уряду часів Січневого повстання 1863 р. — сполучення на одному гербовому щиті польського орла, литовської «погоні»* та архангела Михаїла мало символізувати ідею відновлення Речі Посполитої як держави трьох народів.

З деяких даних можна судити, що саме зображення архістратига Михаїла вважалося у ХІХ ст. національним символом України. Прапори з таким малюнком з'явилися і в Галичині напередодні подій 1848 р. Тому не дивно, що ідея єднання всіх українських земель часто-густо знаходила образний вияв у поєднанні на одному гербі архангела і лева. Інколи лева вмщували на щиті, що його тримав архангел. Саме ці герби прикрашали «Історію України-Руси» М. С. Грушевського, герби, значення яких він пізніше рішуче заперечував.

«Лев»

Значне місце в українській гербовій традиції посіло зображення лева, відоме серед геральдистів як символ сили, мужності, хоробрості, великодушності, відваги, влади. Як уже згадувалося, в часи феодальної роздробленості особливого значення набувають емблеми окремих територій і міст, причому в південно-західних руських землях помітно відчувався вплив західноєвропейської геральдики. Важливе значення у контексті нашої розповіді має розгляд окремих моментів, пов'язаних з історією герба Львова.

Відомо, що це місто було назване так князем Данилом Галицьким на честь свого сина — Льва Даниловича, з чим найчастіше й пов'язу-

²³ Наприклад, на 36 прапорах слобідських полків ХVІІІ ст. Михаїла зображено 9 разів, Богородицю — 8, Миколая Чудотворця — 7, Георгія — тричі (Іванов В. В. Прапори слобідських полків // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія. — К., 1927. — С. 745—747).

²⁴ Румянцева В. В. Указ. соч. — С. 81, 97—98.

²⁵ Лукомский В. К., Типольт Н. А. Русская геральдика: Руководство к составлению и описанию гербов. — Пг., 1915. — С. 41. До великого герба входив також «щит сполучених гербів Князівств і Областей Південно-Західних»: Волинні (срібний хрест на червоному тлі), Поділля (золоте сонце з шістьнадцятьма променями і золотий хрест на лазуровому полі) і Чернігова (чорний орел у короні, із золотим довгим хрестом, на срібному тлі).

* «Погоня» — зображення озброєного лицаря, що мчить верхи на коні, яке стало гербом Великого князівства Литовського у другій половині ХІІІ ст.

ють виникнення місцевої емблеми. Лев, що спинається на скелю, фігурує на печатках князів Андрія і Лева Юрійовичів 1316 р., в яких, вірогідно, дістала продовження давніша традиція. Він є також елементом щита на печатках Болеслава-Юрія Тройденовича 1335 р. і Володимира Опольського 1373 р. Герб Львівської землі ліг в основу герба її головного міста (самоврядування Львів одержав 1356 р.). Найдавніша з відомих міських печаток, датована 10 січня 1359 р., має зображення лева у трибаштовій брамі. Виходячи з аналогій, які звичайно, вбачають у польській геральдичній практиці, дослідники припускають, що зображення лева виникло як територіально-династичний герб місцевої парості Рюриковичів (у Польщі герб з орлом належав спочатку виключно володареві, згодом він став символізувати також Краківське князівство і увійшов разом з елементами міської архітектури до складу герба міста Кракова). Десять у XIV ст. герб Львівської землі переважив за значенням герби Перемишльської, Белзької, Галицької і Холмської земель і став символом усїєї Червоної Русі, а згодом — Руського воеводства у складі Польської держави²⁶. Найдавніший опис кольорів цього герба міститься в розповіді польського історика Я. Длугоша про Грюнвальдську битву 1410 р. На блакитній корогві Львівської хоругви (кавалерійського загону) був зображений «жовтий лев, що сходить ніби на скелю»²⁷.

Револуційні події 1848—1849 рр. в Австрії, у складі якої перебували тоді західноукраїнські землі, стимулювали піднесення національного руху у провінціях імперії. На цій хвилі у Львові виникла політична організація, що стала офіційним представництвом українського населення — Головна руська рада. У своїй відозві від 2 травня 1848 р. вона проголосила золотого лева на блакитному тлі національним гербом українців. Цей символ прикрасив корогви, призначені для підрозділів національної «руської гвардії», а згодом — відкритий у Львові «Народний дім».

Коли у вогнищі першої світової війни Австро-Угорська імперія почала розвалюватися, 1 листопада 1918 р. виникла Західно-Українська Народна Республіка. 13 листопада «Національна рада» видала «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії». Ним, зокрема, гербом новоствореної держави оголошувався золотий лев на синьому полі. Він мав чинність до 22 січня 1919 р., коли ЗУНР офіційно об'єдналася з Українською Народною Республікою, на той час керованою вже Директорією.

«Козак з мушкетом»

Останній за часом появи старовинний герб, який претендував на роль державного символу УНР у 1917 р. — «козак з мушкетом», або ж «лицар-козак зо самопалом». На підставі деяких джерел, зокрема літопису Григорія Грабянки, можна вважати, що печатка з таким гербом була надана запорізькому гетьманові польським королем Стефаном Баторієм 1576 р.: «Той же король, видя у козаков мужество великое із татари на бранех... присла ім корогов, бунчук і булаву, і на печаті герб — рицар з самопалом і на голові ковпак перекривлений...»²⁸.

Докладний реєстр відомих науці козацьких печаток склав І. П.

²⁶ Див.: Sochaniewicz K. Herb miasta Lwowa.— Lwow, 1933.— S. 8—15; Маркевич О. В. Значення печаток міст для дослідження міської геральдики // Історичні джерела та їх використання.— К., 1969.— Вып. 4.— С. 248—251; Крип'якевич І. П. До питання про герб Львова // Архіви України.— 1968.— № 1.— С. 44—45.

²⁷ Длугош Я. Грюнвальдская битва.— М.; Л., 1962.— С. 88.

²⁸ Українська література XVIII ст.— К., 1983.— С. 450 (Бібліотека української літератури).

Крип'якевич²⁹. Найдавніша з них містилася на універсалі гетьмана Гр. Лободи 1595 р. На печатці гетьмана Ігната Василевича 1596 р. був зображений «вояк, підпертий обома руками коло пояса, з шаблею з лівого боку» та напис: «Копия войска запорозкого». Починаючи з печатки Гаврила Крутневича (1603 р.), козак зображався «в ході (у русі.— *Авт.*), звернений півпрофилем, з шаблею при боці і з рушницею на лівім рамени (плечі.— *Авт.*)». Написи на печатках звичайно були типу: «Печать войска его королевское милости Запорозкого», а згодом «Печать Малой Росіи войска его царского пресвітлого величества Запорожского». Подібний герб надруковано й у виданому 1622 р. «Верше (вірші.— *Авт.*) на жалосный погреб зацного рыцаря Петра Конашевича Сагайдачного».

Як зазначає Р. Климкевич, автор багатьох розвідок з української геральдики і відповідних розділів у різних виданнях «Енциклопедії українознавства», що вишпилю друк на Заході, під час Визвольної війни «лицар-козак зо самопалом» був однією з вищих відзнак козацької державності — поряд з «архангелом Михаїлом», який тоді правив за символ країни, і особистим гербом гетьмана. «Козак» міг зображатися червоним кольором на золотому тлі й фігурував головним чином на гетьманських печатках³⁰. Згодом на печатках Війська Запорізького Низового до цього символу додавався встромлений поруч у землю спис.

У XVIII ст. саме «козак» посів серед усіх інших існуючих тоді знаків чільне місце. У пресі неодноразово вже наводилася цитата з рапорту лубенського полковника Кулябки гетьманові Розумовському 1758 р. Йдеться там про те, що сотенні корогви полку мали бути виконані, «...положив герб з одной сторони націоналній...»³¹. До рапорту додано «абрис», який у вишуканому картуші* зображав цей «національний герб» — «козака».

На деякий час, очевидно, «козак» набув значення етнічного символу України. Він перестав використовуватися після скасування гетьманської влади 1764 р. і був замінений в офіційному вжитку гербом для «Малоросійської колегії». Останній складався із зображень державного герба (чорного двоголового орла на золотому полі) та гербів п'яти давніх князівств, що колись існували на території України: Київського (срібний ангел на блакитному фоні), Переяславського (срібна башта на червоному тлі), Стародубського (зелений дуб на червоному полі), Сіверського (золота стіна на червоному фоні), Чернігівського (орел на блакитному тлі).

Прапори

Як і герби, прапори на Україні мають свою історію, витoki якої сягають часів Київської Русі.

Давні стяги та корогви

Давньоруські прапори, які поступово витіснили інші відзнаки давніх слов'ян — «чолки», мали вигляд витягнутих трикутників. Їхні полотнища були здебільшого червоного кольору. Одним із джерел цих

²⁹ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки Наук. т-ва ім. Шевченка.— Львів, 1917.— Т. 123/124.— С. 1—16. Див. також: Грабовецький В. В., Гавриленко В. О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 204—298; Роменко В. Г. Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання. К., 1972.— Вип. 7.— С. 152—160.

³⁰ Klimkevich R. National emblems // Ukraine: Concise Encyclopaedia.— Toronto, 1963.— Vol. 1.— P. 33.

³¹ Заметка о козацких знаменах // Киев. старина.— 1890.— Т. 31.— Окт. С. 154—155.

* *Картуш* — ліпна або графічна прикраса у вигляді облямованого завитками щита або сувою з загорнутими краями, на якій роблять написи, емблеми тощо.

відомостей є мініатюри Радзивіллівського (Кенігсберзького) літопису XV ст., які, очевидно, пов'язані з давнішими оригіналами. На 147 мініатюрах із 168 — стяги червоні, на решті — сині, зелені, брунатні або білі. Червоний колір на цих мініатюрах має й більшість щитів воїнів, значно рідше зустрічається жовтий, ще рідше — інші кольори. На мініатюрах «Сказання про Бориса і Гліба» щити також червоні, а прапори — червоні й сині. У Радзивіллівському літопису Бориса зображено з «чолкою» — бойовим значком з червоними китицями, схожим на пізніші бунчуки. Для порівняння зазначимо, що на мініатюрах Північно-Східної Русі прапори, як правило, також червоні, але часто-густо з жовтою смугою вздовж древка, а переважна більшість щитів — жовтого кольору³².

Як свідчать історичні матеріали, червоний колір був характерний для давніх прапорів практично в усіх народів. Стяги виникають як прапори особисті, одна із зовнішніх ознак влади (під час бою ним позначалося місцезнаходження воєначальника). Яскравий колір якнайкраще відповідав задуму підкреслити могутність володаря. У зв'язку з цим не дивно, що й серед половецьких трофеїв князя Ігоря Святославича, як повідомляє «Слово о полку Ігоревім», були «чрьлень стягъ, бѣла хорюговъ, чрьлена чолка, сребрено стружие (древко.— Авт.)». Втім, на наш погляд, це місце у «Слові...» можна розуміти і як відмову князя від військової здобичі: мовляв, Ігоря задовольняло те, що атрибути його князівської гідності вкриті славою перемоги.

Головним елементом давньоруського стяга, судячи з усього, було не полотнище, а горішня оздоба древка — верхів'я, яке виконувалося у формі князівського знака. Так, відоме археологам залізне верхів'я повторює елементи знака Мстислава Володимировича. Двозубі князівські знаки вінчають древки стягів на малюнку із «Сказання про Бориса і Гліба», тризубий знак у цій же ролі фігурує на стягу Святослава в мініатюрі з болгарського рукопису XIV ст. На відомій іконі «Знамення» суздальські князівські стяги увінчано тризубом, новгородське військо має верхів'я стягів у вигляді хреста. Саме слово «знамено», «знамя», що прийшло на зміну термінові «стяг», збігається за своїм змістом з назвою князівського знака власності³³.

Після прийняття християнства на прапорах з'являються зображення релігійного характеру, переважно святих — покровителів того чи іншого князя або землі. У часи феодальної роздробленості прапори найчастіше набувають форми жорстких чотирикутників з матер'яним клином на протилежному від древка кінці. Серед кольорів головним чином переважає червоний, рідше зустрічаються білий і блакитний (іноді у сполученнях), дуже рідко — жовтавий. На полотнищах могли зображуватися хрести, сонце, місяць, зірки, князівські знаки. За верхів'я правила хрести, волосяні китиці, списоподібні наконечники³⁴.

Коли набули розвитку територіальні герби, на прапорах-корогвах здебільшого почали повторюватися їхні малюнки. Ця особливість закріпилася на землях, які ввійшли до складу Польського королівства і Великого князівства Литовського. У Грюнвальдській битві Леопольська (Львівська) хоругва мала, як уже згадувалося, блакитну корогву з жовтим левом, Перемишльська — блакитну з жовтим двоголовим орлом, Холмська — зелену з білим ведмедем між трьома деревами,

³² Див.: Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры как исторический источник.— М., 1944.— С. 20, 63—66, 127, 160—167, 175; Рабинович М. Г. Древнерусские знамена (X—XV вв.) по изображениям на миниатюрах // Новое в археологии.— М., 1972.— С. 179.

³³ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 242—243; Рабинович М. Г. Указ. соч.— С. 176—180.

³⁴ Климкевич Р. Прапор // Енциклопедія українознавства.— Т. 2.— Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк, 1955.— Ч. 6.— С. 2308.

три Подільські — білі з сонячним ликом, Галицька — білу з чорною галкою у короні. У складі війська великого князя литовського були Київська, Пінська, Берестейська, Дорогичинська, Мельницька, Кременецька, Стародубська та інші хоругви. 20 з них мали червоні корогви з гербом «погонь» — воїном в обладунку на білому, чорному, гнідому або рябому коні, решта 10 — червоні з білими знаками, «якими Вітовт таврував своїх коней», так званими «Гедиміновими стовпами»³⁵, або «колюмнами». Коли на українські землі було поширено польський державний устрій, з'явилися прапори воеводств і повітів, які різнилися за формою, а також магістратів і цехів у містах. Прапором Київського воеводства, наприклад, стало зелене полотнище, на одному боці якого був зображений срібний «архістратиг Михаїл» на червоному щиті, а на другому — чорний ведмідь на срібному щиті³⁶.

(Далі буде)

Одержано 24.11.89

В условиях, когда в обществе глубоко осознается необходимость не декларированного, а настоящего решения национального вопроса, закономерно возрастает интерес и к внешним атрибутам каждого этноса, его государственности, к истории тех символов, вокруг которых сплывались, которые чтли далекие и близкие предки. Ряд вопросов, связанных с историей украинской национально-государственной символики, рассматривается в настоящем сообщении.

³⁵ Длугош Я. Указ. соч.— С. 88—89, 90—91, 202—203.

³⁶ Климкевич Р. Прапор.— С. 2308.

Питання історичного краєзнавства

М. О. Рибаків (Київ)

Вигурівщина-Троєщина — околиця Києва

Не лише киянам, а й багатьом гостям столиці України відомий новий житловий масив Вигурівщина-Троєщина. Свою назву він одержав від двох приміських сіл, які позаминулого року увійшли до складу Києва. Про їх історію розповідається у даній публікації.

Останнім часом значно посилюється інтерес громадськості до історії країни і, зокрема, до минулого міст і сіл. Історії Києва присвячено чимало книг та різного роду публікацій. Однак місто зростає рік у рік, до нього входять все нові околиці, приміські села, селища, хутори. Так, майже зовсім недослідженою залишається лівобережна частина міста, яка нещодавно складалася з одного району, а нині — з чотирьох: Дарницького, Дніпровського, Харківського та Ватутінського. Це — ціле місто, яке за площею та кількістю населення перевищує багато обласних центрів України. Історії однієї з його складових частин — Вигурівщини та Троєщини — присвячене дане повідомлення.

Село Київської області Троєщина в листопаді 1988 р. набуло статусу селища і увійшло до складу Ватутінського району Києва. Багатоповерхова міська Троєщина, а точніше, житловий масив Вигурівщина — Троєщина, майже впритул підійшов до своєї сільської пращурки, що дала назву цілому району новобудов.

прокату — на 43, танків — на 50, боеприпасів — на 21%³⁶. За роки війни Нижній Тагіл дав Батьківщині майже 35 тис. танків, 4 278 тис. т чавуну, 924 тис. т сталі, 532 тис. т прокату³⁷.

Таким чином, колективи евакуйованих з Української РСР підприємств зробили значний внесок у забезпечення Червоної Армії бойовою технікою та озброєнням. Спільні зусилля уральських та українських трудящих спрямовувалися на ефективне використання устаткування, досягнення переваги у бойовій техніці над ворогом. «Пройдуть роки,— писала в ті тяжкі дні газета «Челябинский рабочий»,— народ-переможець створить історію Вітчизняної війни проти фашистських загарбників. У цій книзі слави і подвигів кращих синів нашої Батьківщини знайдуть почесне місце й імена бійців трудового фронту»³⁸. Багато нині прославлених на Уралі заводів і фабрик ведуть свій родовід від перебазованих з України підприємств. Між багатьма уральськими та українськими заводами існують міцні дружні зв'язки. В нинішніх їхніх успіхах є і крихта праці бійців трудового фронту часів Великої Вітчизняної війни.

³⁶ Парт. арх. Свердлов. обкому КПРС, ф. 483, оп. 3, спр. 100, 9. (Підрах. авт.).

³⁷ Тагильский рабочий.— 1982.— 17 дек.

³⁸ Челябинский рабочий.— 1941.— 27 нояб.

Одержано 10.05.89.

В публикации рассказывается о вкладе эвакуированных во время войны из Украинской ССР промышленных предприятий в обеспечение Красной Армии боевой техникой и вооружением.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

К. Ю. Гломозда (Київ), Д. Б. Яневський (Київ)

Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України *

В умовах, коли в суспільстві глибоко усвідомлюється необхідність не декларованого, а справжнього розв'язування національного питання, закономірно зростає інтерес і до зовнішніх атрибутів кожного етносу, його державності, до історії тих символів, навколо яких гуртувалися, яких шанували далекі й близькі предки. Ряд питань, пов'язаних з історією української національно-державної символіки, розглядається в даному повідомленні.

Знамена козацтва

Новий етап у розвитку символіки на Україні пов'язаний з виникненням козацтва, Визвольною війною та зародженням нової державності.

Серед козацьких прапорів найчастіше зустрічаються прямокутні й трапецієвидні полотнища. Відзнаки дрібних підрозділів були переважно трикутними. На них превалювали різні відтінки червоного ко-

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 4.

Мал. 1. Зображення князівських знаків на печатках Святослава Ігоревича (1 — лицьовий бік, 2 — зворотній), Ізяслава Володимировича (3), Ізяслава Ярославича (4), монетах — Володимира Святославича (5, 6, 7, 8), Святополка Володимировича (9, 10, 11), Ярослава Володимировича (12).

льору. Це іноді пов'язують з впливом клейнодів, що їх з кінця XVI ст. надавали козацьким гетьманам польські королі, тобто з впливом традиційних кольорів емблем Речі Посполитої. Можна припустити також і зв'язок з давньою місцевою традицією, що могла зберегтися так само, як зберіг своє значення образ святого Михаїла.

Королівську корогву було передано Б. Хмельницькому старшиною при постановленні його гетьманом³⁷. У червні 1649 р. він приймав кримського хана під червоною корогвою з білим орлом, двома руськими хрестами і написом «Ioannes Casimirus Rex Poloniae».

³⁷ Літопис Самійла Величка // Українська література XVIII ст.—К., 1983.—С. 497.

Мал. 2. Князівські знаки Рюриковичів.

За Б. О. Рибаківим: 1, 2 — Володимир Святославич; 3 — Ярослав Володимирович Мудрий; 4 — Мстислав Володимирович; 5 — Ізяслав Ярославич; 6 — Всеволод Ярославич; 7 — Ярополк Ізяславич; 8 — Святополк Ізяславич; 9 — Володимир Всеволодович Мономах; 10 — Олег Святославич; 11 — Всеволод Ольгович; 12 — Юрій Володимирович Долгорукий; 17 — Андрій Юрійович Боголюбський; 25 — Всеволод Юрійович Велике Гніздо.

За М. П. Сотниковою та І. Г. Спаським: 1 — Святослав Ігорович; 2, 9 — Володимир Святославич; 3 — Ярослав Володимирович Мудрий; 4 — Мстислав Володимирович; 5, 7, 8 — Святополк Володимирович (Ярополчич).

За В. Л. Яніним: 12 — Юрій Володимирович Долгорукий; 14 — Всеволод Юрійович Велике Гніздо; 15 (16?) — Андрій Юрійович Боголюбський; 17 — Ростислав Юрійович; 17 — Мстислав Ростиславич; 19 — Святополк Мстиславич; 20 — Ярополк Ростиславич; 21 — Костянтин Всеволодович; 23 — Ярослав Всеволодович; 24 — Володимир Всеволодович; 25 — Святослав Всеволодович; 26 — Іван Всеволодович.

Неідентифіковані знаки, виявлені на гончарному посуді (27, 38, 40), на товарних пломбах (32, 33, 37, 39, 43, 47, 48, 50, 51), на персях (36, 45, 49, 53, 59, 62), на цеглинах (54, 60, 61), на монетних злітках (55, 56), на ливарній формі (57), на гирі для кистеня (63), на підвіспій печатці з Вишгорода (64).

Мал. 3. Великий (1) і малий (2) державні герби УНР, затверджені 22 березня 1918 р.

Мал. 4. Проект великого герба з розробок М. Битинського.

Одержана в лютому 1649 р. від посольства польського короля Яна Казимира, вона була втрачена у ході битви під Берестечком 1651 р. разом з іншою (часів короля Владислава IV) — блакитною, з напівбілим і напівчервоним орлом³⁸.

Використовувалися й інші знамена. Символом повстання під час битви під Жовтими Водами у квітні 1648 р. був білий прапор з хрестом, подібний до корогов Наливайка³⁹. У ході облоги Збаража 1649 р. гетьманською відзнакою служили «на деревищі два усарські прапорці, оден — білий, другий — червоний китайковий»⁴⁰. У 1654 р. в Богуславі «військо мало корогву христоролюбивого й хороброго гетьмана Зиновія: з чорного і жовтого шовку, у смуги, з хрестом на ратищі»⁴¹.

У січні 1654 р. Хмельницькому передали знамено від царя Олексія Михайловича. На ньому були зображені «Всемилоствивий Спас», «Пресвята Богородиця в Покров», святі Антоній та Феодосій Печерські і свята Варвара⁴².

Однак вищою відзнакою нової державності був усе ж таки інший прапор.

³⁸ Крип'якевич І. Прапор Хмельницького // Неділя.— Львів, 1911.— № 6.— 4 лют.— С. 3; Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1928.— Т. 9.— Пол. 1.— С. 299.

³⁹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России.— СПб.; Киев; Харьков, 1903.— С. 135; пор. С. 102.

⁴⁰ Крип'якевич І. Назв. праця.

⁴¹ Цит. за: Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія Українського війська.— Львів, 1936.— С. 252.

⁴² Бантыш-Каменский Д. Указ. соч.— С. 529, прим. 318.

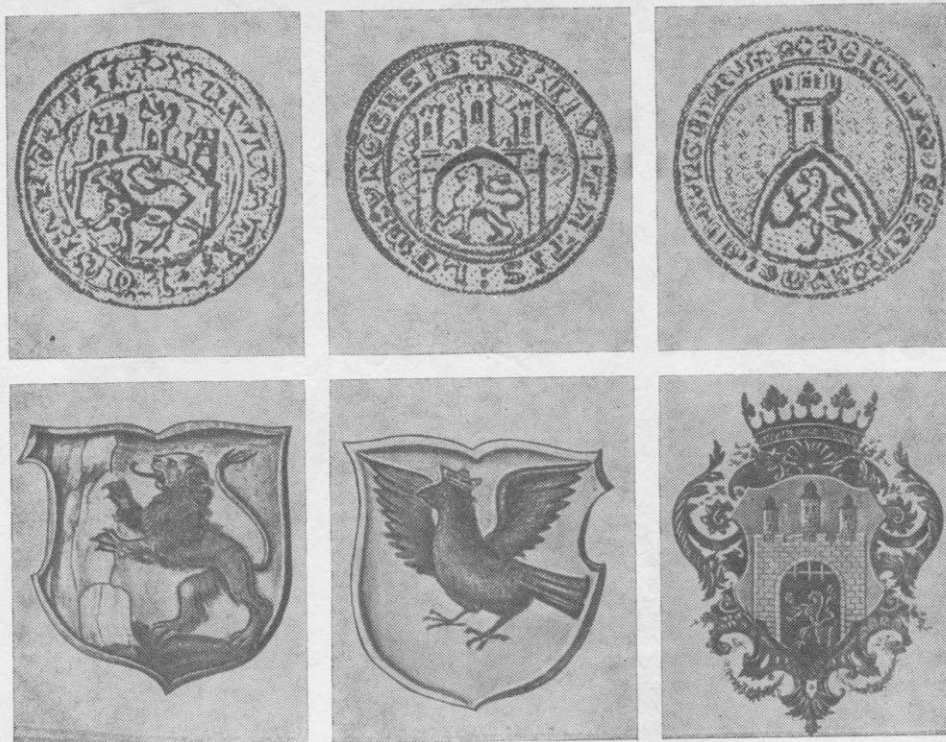
Мал. 5. Зразки зображення архангела Михаїла на князівських печатках (1, 2, 3), Герб Київського воєводства (4) та емблема на його коронві (5). Печатка Київського магістрату 1698 р. (6), Герб Києва, затверджений 1730 року (7).

Як засвідчив очевидець, 8 листопада 1655 р. при відході козацького війська з-під Львова, «іхав так Хмельницький, як *antesignanus* *cosasogum* *, краківським передмістем, ...за ним хоругва нова червона, бунчук з кінського білого хвоста, над ним несений абданк з хрестом гафтований, з китайки білої барви **; а друга була з образом сьвятого Михайла, прикрашена, а він наскрізь копем пробиває дракона. За тими хоругвами наступали інші хоругви, котрих було трийцять чотири *plus minus*, — на них було видно ріжні делінеації гербовні майже всіх воєводств та далеких держав — крім білого орла...»⁴³.

* *Antesignani* — у стародавньому Римі досвідчені воїни, що билися у перших рядах, захищаючи знамена.

** Прапор з особистим шляхетським гербом гетьмана. Цей герб («Абданк») являв собою зображення фігури на зразок срібної латинської літери «W» із золотим хрестом.

⁴³ Крип'якевич І. Назв. праця; Пор.: Грушевський М. Історія України-Русі.— [X], 1931.— Т. 9.— Пол. 2.— С. 1125—1126. Ще у лютому 1649 р. Богдан

Мал. 6. Львівські магістратські печатки 1359 р. (1), 1363 р. (2), судова печатка кінця XIV ст. (3). Герби Львівської (4) і Галицької (5) земель XV ст. Герб міста Львова, затверджений австрійським урядом 6 листопада 1789 р. (6).

Мал. 7. Литовські герби: «колломни», або «стовпи Гедіміновичів» (1); «погоня», або «Вітіс» (2).

Державних прапорів у нинішньому значенні цього терміна в XVII ст. не було. Найвищим єдиним символом держави було червоне знамено із зображенням Михаїла, доповнюваний зовнішніми ознаками гетьманського достоїнства.

На жаль, відомості щодо прапорового «господарства» козацьких полків того періоду дуже обмежені. Вони стосуються або трофеїв, захоплених польським військом під час Визвольної війни, або походять від учасників тих подій з боку Польщі. Так, у Красному 21 лютого 1651 р. було захоплено «...між іншими воєнними приборами і хоругвами — одну богату хоругов... едвобну, щирим золотом вигаптовану черниціями київськими», яка належала брацлавському полковникові Д. Нечаю⁴⁴. Під Берестечком польському королю приставили «...ко-

Хмельницький зустрічав польське посольство «під знаком, бунчуком і червоною хоругвою» (Крип'якевич І. Назв. праця). Це навряд чи могла бути королівська короґва.

⁴⁴ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— Пол. 1.— С. 183. За деякими відомостями, короґва М. Кривоноса була біла, з червоними хрестом і обвідною (Крип'якевич І., Гнатевич Б. Назв. праця.— С. 252).

Мал. 8. «Козак з мушкетом» на печатках 1595 р. (1), початку XVII ст. (2), початку XVIII ст. (3), на деревориті з видання К. Саківича «Вършѣ на жалостный погреб...» 1622 р. (4). Державна печатка часів Гетьманщини 1918 р. (5).

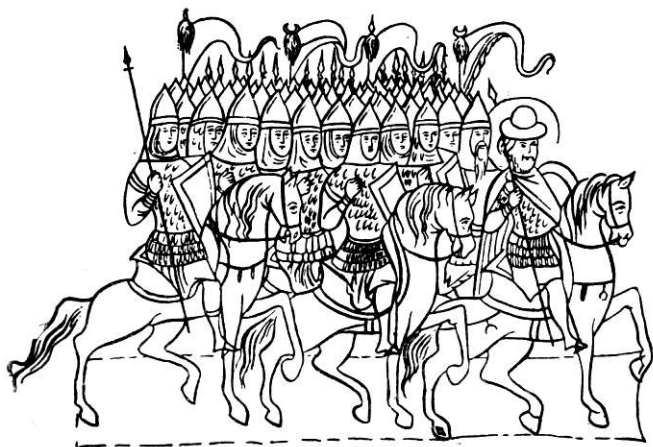

рогву китайчану блакитну з двома хвостами, прибиту до списа; посередині хвостів зелений шнур з волічки...»^{44а}.

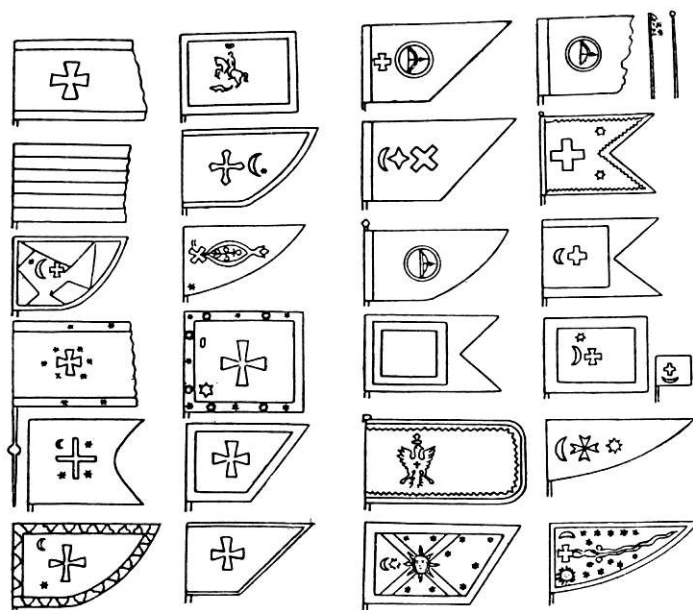
1651 р. з Чернігівського і Ніжинського козацьких полків, якими керували М. Небаба й С. Пободайло, було виділено загін полковника Забіли. 4 червня, коли козаки підійшли до Гомеля, оборонці міста побачили «...спершу корогву червону з білим хрестом і білою обвідкою; потім показалася друга, червона корогва, а коло неї три білі, й дві чорні і дві жовто-«облочисті»...». Серед цих прапорів була «полковнича корогва» Забіли⁴⁵.

^{44а} Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 9.— Пол. 1.— С. 284.

⁴⁵ Там же.— С. 225.

Мал. 9. Давньоруські стяги на мініатюрі із «Сказання про Бориса і Гліба».

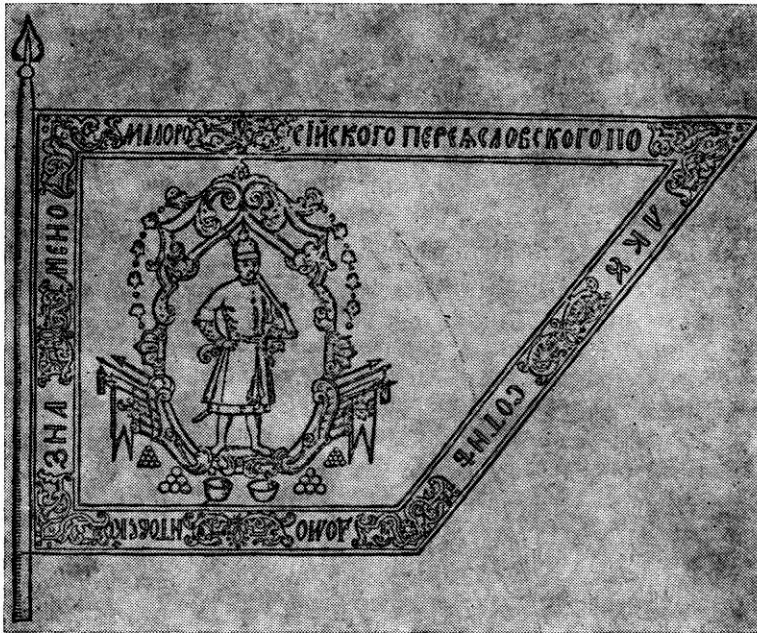
Мал. 10. Козацькі прапори 1651 р., які були в Чернігівського полку (1, 2) і у Києві (3, 4).

Під Лоевом козаки втратили 3 тис. чол. і 12 (за іншими відомостями 14) прапорів⁴⁶. Опис їх зберігався в архіві родини Радзивіллів.

З 12-ти прапорів Чернігівського полку усі — індивідуальних зразків. 10 — мали зображення хреста, в більшості випадків — у поєднанні з півмісяцем і зірками. Ця традиційна козацька символіка відбивала ідею захисту рідної землі від турецько-татарської загрози. На одному полотнищі було зображено святого Георгія. У 4-х випадках червоний колір поєднувався з білим, 2-х — білий з блакитним, 2-х — білий, червоний (чи світло-вишневий) з блакитним, 2-х — сірий з білим, одному — червоний і блакитний з жовтим, ще на одному — сірий і білий з блакитним. Трапляються також зображення чорного хреста, зеленої зірки й строкатої «штучки від намету»⁴⁷.

⁴⁶ Там же. — С. 322; Бантыш-Каменский Д. Указ. соч. — С. 177.

⁴⁷ Ісаєвич Я. С. Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Укр. іст. журн. — 1963. — № 1. — С. 85—87. Сотня «рицарства козацької служби», створена у Чернігові в першій половині XVII ст., мала синій прапор з червоним хрестом. Прапор Стародубської сотні був червоним з блакитним хрестом (Румянцев В. В.).

Мал. 11. Прапор Домонтовської сотні Переяславського полку 1762 р.

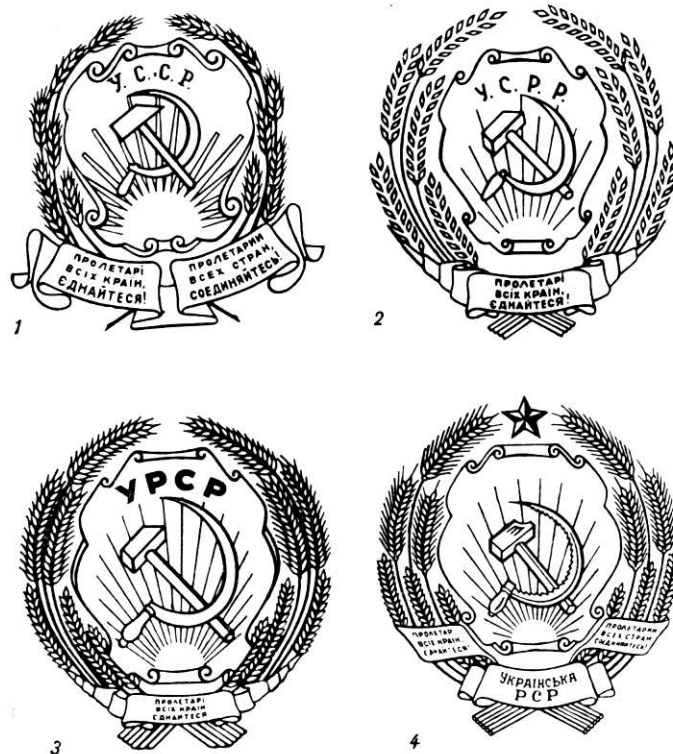

Мал. 12. Корогва Яворовської «руської гвардії» 1848 р.

4 серпня 1651 р. Радзивілл увійшов до Києва, зажадавши від жителів «корогви, армату (гармати.— Авт.) і ключі городові» (козацьке військо полковника А. Ждановича у ніч з 3 на 4 серпня залишило Київ)⁴⁸. Серед трофеїв опинилися 12 прапорів, значок (прапорець), бунчук і древно⁴⁹.

⁴⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. 9.— Пол. 1.— С. 330.

⁴⁹ Ісаєвич Я. С. Назв. праця.

Мал. 13. Державний герб УРСР: 1919 р. (1); 1929 р. (2); 1937 р. (3); 1949 р. (4).

Київські прапори доцільно розділити на три групи. Першу — становлять стяги унікального характеру: «прапор, прив'язаний до значка п. г. [етьмана]» (бордовий з цеглястими хрестом, півмісяцем і червоною зіркою) і прапор явно польського походження (червоний з білим орлом у короні). У другій групі прапорів, схожих на козацькі стяги Чернігівського полку, є два поєднання червоного з білим, по одному випадку — блакитного з жовтим і червоно-білого з чорним, блакитним та цеглястим, одне поєднання жовтого з чорним. Третю групу становлять три прапори, що мають зображення лука у кільці. Дослідники пов'язують його з емблемою Київського магістрату. Можна припустити, що ці прапори могли належати магістратській сторожі або цехам. Один з них — блакитний з жовтим луком, другий — жовтий з блакитною смугою і цеглястим луком, третій — цеглястий з жовтим луком, зеленим хрестом і блакитною смугою.

Аналізуючи поєднання кольорів на цих прапорах, треба врахувати специфіку такого історичного джерела, як військові прапори того часу. Їхня особливість полягає у тому, що ці стяги служили меті не стільки відрізнити своє військо від супротивника, скільки розрізнити окремі частини і підрозділи власного війська для полегшення керівництва бойовими діями. Тому строкатість була тут цілком доречною. Неможливо, наприклад, встановити «національні кольори» Росії на матеріалі прапорів стрільців XVII ст. або полків Петра I, що мали найрізноманітніші поєднання барв. Вважаємо, що відомі на сьогодні козацькі прапори XVII ст. дають дослідникам змогу лише стверджувати, що те або інше поєднання кольорів мало місце у військовій атрибутиці того часу. Інша річ — усталені особливості головного прапора країни. Його традиції, ймовірно, порушилися вже у XVIII ст.: Петро II надав гетьману Апостолові біле знамено з державним гербом, яке використовувалося і під час призначення гетьманом К. Розумовського⁵⁰.

⁵⁰ Бантыш-Каменский Д. Указ. соч.— С. 454, 539, прим. 246.

Традиції козацьких прапорів розвивалися і протягом XVIII ст. У розпорядженні сучасних дослідників є кілька документів того часу і описів зібраних прапорів. Так, за повідомленням полковника Черняка, перед 1717 р. сотенні корогви Полтавського полку виготовлялися з блакитної тканини (лудану) і мали жовті «крижі» (хрести). Існували також полкові корогва й прапор⁵¹.

Прапори слобідських полків (Острогозького, Сумського, Харківського, Охтирського й Ізюмського) були описані В. В. Івановим⁵². На 36 стягах є зображення релігійного змісту, російського герба, вензеля Анни Іоанівни, а також гербів неясного характеру. Кольори зазначено лише частково для двох прапорів Ізюмського полку: на полковому — зображено жовтий хрест, а на прапорі Балаклійської сотні з одного боку — на жовтій «землі» червоний хрест під короною і блакитними лаврами, з другого — червоний хрест на білій «землі».

1745 р. Орлянська сотня Полтавського полку мала «корогов зеленую голевую и значок голевій жолтій»⁵³.

«Сотенніє знамена» Лубенського полку 1758 р. планувалося виготовити із світло-голубої голі (особливої тканини). З одного боку мав бути зображений «козак з мушкетом» на золотому фоні, з другого — полковий герб на срібному тлі. На світло-синьому сотенному прапорі Лубенського полку, що зберігся, зображено «козака» у червоному та синьому одязі всередині вишуканого картуша, виписаного жовтою і брунатною фарбами. По боках картуша жовтим кольором зображено гармати, мортири, литаври та сигнальні труби, булаву і бунчук, а також чотири прапори з жовтими двоголовими орлами: два сині, малиновий і фіолетовий. Із зворотного боку прапора — інше зображення: «рука тримає золотий хрест, який дві людські фігури (ангели?) осіняють пальмовим гіллям», і віршований напис⁵⁴.

Блакитний колір мало знамено Домонтовської сотні Переяславського полку 1762 р., на якому теж було зображено «козака» у візерунчастому картуші із списами, бунчуками, прапорцями з орлом і вензелем, гарматами, ядрами й литаврами⁵⁵.

Таким чином, протягом XVIII ст. певною мірою тривала «уніфікація» кольорів і зображень на прапорах козацьких полків. Її можна пояснити оформленням козацтва як специфічної складової частини російського війська того часу, що сприяло відносному усталенню зразків знамен для цього різновиду збройних сил. У Росії фіксовані (з погляду зображень) зразки знамен мали гвардія, армійська піхота, кіннота, гарнізонні частини тощо. У кожному полку зберігалася особлива колористика полотнищ, але у 30-х роках XVIII ст. число її варіантів скоротилося до шести. Зображались звичайно державний герб (на полковому прапорі) і герб міста, ім'я якого носив полк — на ротних знаменах. На українських козацьких прапорах бачимо подібну систему, але доповнену «проміжним», «національним» гербом.

Меншою мірою ця тенденція позначилася на прапорництві Січі, чії знамена залишалися досить різноманітними. Її велика корогва у XVIII ст. залишалася червоною із зображеннями з одного боку — архангела Михаїла, а з другого — білого хреста із золотими сонцем, півмісяцем і зірками. Прапори куренів і паланок були переважно малиновими, а під час морських походів використовувалися особливі прапори — білий із зображенням св. Миколая і червоний із зображенням козацького корабля⁵⁶. Така червона корогва, з одного боку якої зоб-

⁵¹ Заметка о козацких знаменах.— С. 153—154.

⁵² Іванов В. В. Назв. праця.— С. 745—744.

⁵³ Заметка о козацких знаменах.— С. 154.

⁵⁴ Заметка о козацких знаменах.— С. 155—156; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст.— К., 1968.— С. 48—49, вкл.

⁵⁵ Модзалевський В., Нарбут Г. Назв. праця.— С. 126.

⁵⁶ Климович Р. Прапор.— С. 2309.

ражено козацький корабель із запорожцями, а з другого — двоголовий орел, зберігалася у колекції Ермітажу. На ній є напис: «Сіє знамя в войско Ея Императорского Величества запорожское низовое сдѣлано коштом пѣхоты воюющей того же войска по Черному морю такожъ по рѣкамъ Днѣпру и Дунаю»⁵⁷.

Згадана колекція дає уявлення про корогви Запорізького війська 1759—1774 рр.⁵⁸. Серед її стягів є корогва, дарована козакам 1763 р. Катериною II (із жовтого шовку, з широкою білою смугою по краю і жовтим написом на ній; на корогві зображено картуш із золотим хрестом та державний герб), а також корогви, виготовлені 1759 р. коштом кошового отамана Федоровича (із жовтого шовку; зображено державний герб, шість восьмикутних зірок, орнаментальні клейма; по краю — золотий напис у рамці із золотих смужок та шовковий брунатно-червоний шнур з китицями) та блакитна 1764 р. — коштом кошового Калнишевського (зображено державний герб з різними прикрасами, серед яких червоні й зелені прапори, 19 зірок; на грудях орла з одного боку — апостоли Петро і Павло, з другого — архангел Михаїл; по краях — золотий напис у рамці із золотих смужок; у кутках — золоті картуші з емблемами).

Решта корогв належали окремим підрозділам запорізького війська: 1) червона; на лицьовому боці — у двох колах архангел Михаїл та св. Георгій, золотий хрест і срібна зірка; на зворотному — у двох колах Богородиця та св. Микола; належала куреню Поповичівському; виготовлена 1772 року; 2) оранжева; у картуші св. Георгій, срібний місяць і три зірки; 3) зелена з жовтою смугою по краях; зірки, хрест, у колі св. Георгій; у колі св. Михаїл; курінь Дерев'яниківський, 1772 р.; 4) темно-червона, по краю золота стрічка; золоті зірки, хрест, півмісяць, у картуші св. Михаїл; у картуші державний герб; курінь Самарський; 1772 р.; 5) жовто-зелена; державний герб, півмісяць і зірки; у картуші рука з мечем під короною; 1773 р.; 6) червона, з шнуром і золотою смужкою вздовж країв; у картушах державний герб і св. Георгій; у картушах св. Михаїл і золотий хрест; курені Джереліївський, Сергіївський, Кирилівський; 1774 р.; 7) жовто-палева із синьою смугою вгорі, срібна стьожка по краю; державний герб у картуші; св. Георгій у картуші; курені Джереліївський, Мінський, Корсунський; 1771 р.; 8) рожево-палева, по краю зелена і жовта стьожки, синій шнур; у картуші св. Петро, півмісяць, вісім зірок і у картуші св. Георгій; у картуші св. Михаїл; Кодацька паланка; 1774 р.; 9) темно-палева; півмісяць і зірки; 1772 р.; 10) сіро-блакитна з рожевими стьожками по краях; у картуші св. Георгій; у картуші св. Михаїл, місяць і три зірки; курені Шкуринський, Титарівський, Мишастівський.

Жовто-блакитний і синьо-жовтий прапори

Із 70-х років XVIII ст. західноукраїнські землі перебували під владою Австрійської імперії. Прапором Австрії з 1786 р. було червоно-біло-червоне полотнище. Широко вживався також чорно-жовтий прапор правлячої династії Габсбургів. Існували й територіальні прапори. Так, для «королівства Галіції і Лодомерії» у різний час були прийняті блакитно-червоно-жовтий, блакитно-червоний і червоно-блакитний, для Буковини — блакитно-червоний кольори.

Австрійський уряд здійснював на підвладних йому землях колоніальну політику, намагаючись, за словами Ф. Енгельса, «...кожну з різних націй, підкорених австрійському пануванню, держати в шорах за допомогою всіх інших націй, які перебували в такому ж стано-

⁵⁷ Макаренко М. Запорізькі клейноди в Ермітажі // Україна.— 1924.— Кн. 3.— С. 26—27.

⁵⁸ Там же.— С. 25—34.

вищі»⁵⁹. У Східній Галичині привілеями користувалася польська шляхта, на Буковині — румунські феодалі, на Закарпатті, яке перебувало у складі угорського королівства (його королем був австрійський імператор), — угорські.

Коли у Габсбурзькій імперії вибухнула буржуазно-демократична революція 1848—1849 рр., це викликало як загострення соціальних суперечностей, так і значне поживлення національно-визвольних рухів. Уряд, що опинився у скрутному становищі, але сподівався зберегти владу, був змушений задовольнити певні вимоги національної буржуазії. Таким чином у Львові 2 травня 1848 р. і виникла вищезгадана Головна руська рада. Цей орган прагнув очолити політичний і національний рух українського населення Галичини, пропагував ідею його національного відродження і особливу символіку. Колористика прийнятого радою герба — старовинного символу галицьких князів — зумовила барви «народних знаків», або «руських національних красок»*, і відповідного прапора, який уперше було піднято на Львівській ратуші у червні 1848 р.⁶⁰ За геральдичними приписами, він мав бути жовто-блакитним: угорі — жовтий (золотий) колір знака (лева), внизу — блакитний колір гербового щита**. З того часу жовто-блакитне полотнище досить широко вживалося на західноукраїнських землях, набуваючи у межах Галичини символу національно-визвольного руху.

Внаслідок буржуазно-демократичної революції 1848—1849 рр. Австро-Угорщина (таку назву дістала імперія у 1867 р.) за рівнем соціально-політичного розвитку певною мірою випередила царську Росію. Це, зокрема, привело до того, що, як відзначав В. І. Ленін, «...в цілому ряді випадків пригноблені народності, які живуть по окраїнах (Російської імперії.— Авт.), мають своїх сородичів по той бік кордону, які користуються більшою національною незалежністю (досить згадати хоча б по західному і південному кордону держави — фіннів, шведів, поляків, українців, румунів)»⁶¹.

Процес формування української буржуазної нації — історично закономірний, але дуже запізнілий внаслідок несприятливих історичних обставин — розвивався по обидва боки російсько-австрійського державного кордону. Він супроводжувався появою відповідної символіки, і оцінювати як даний напрям суспільного розвитку, так і його атрибутику слід, очевидно, з ленінських позицій: «Буржуазія, яка природно виступає на початку всякого національного руху гегемоном (керівником) його, називає практичним ділом підтримку всіх національних прагнень... Оскільки буржуазія нації пригнобленої бореться з гноблячою, остільки ми завжди і в усякому разі і рішучіше всіх за,

⁵⁹ Енгельс Ф. Революція і контрреволюція в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 9.— С. 29.

* В інструкції Головної руської ради про формування загонів національної гвардії (вересень 1848 р.) зазначалося: «Мундур зразу не конче потрібний — тільки народні знаки, синє зі золотим або жовтим». Знамена цих загонів мали виглядати як «...прапор народний — синя хуста, з руським львом по однім боці й образом патрона громади (найчастіше — св. Володимира.— Авт.) по другім, а в горі на дереві — цісарський орел» (Кревецький І. Пробні організовані руських національних гвардій у Галичині 1848—1849 // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка.— 1913.— Т. 113.— С. 89).

⁶⁰ Див.: Гречило А. До питання про національний прапор // Пам'ятки України.— 1989.— № 4.— С. 45—46.

** Подібне походження має прапор Польщі — біло-червоний (від білого орла на червоному тлі), а також червоно-жовто-чорний прапор Бельгії (від золотого лева з червоними пазурами і пашею на чорному щиті). Чорно-жовтий прапор Габсбургів походив від чорного орла на золотому тлі. Хоча у матеріалах того часу йдеться переважно про «синьо-жовті» корогви, Р. О. Климкевич мав «поважні причини для сумнівів», що синій (блакитний) колір у цих випадках справді був у верхній частині (Климкевич Р. О. Найвищі відзнаки Західно-Української Народної Республіки // Укр. історик.— 1968.— № 1/4.— С. 119—120).

⁶¹ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повне збір. творів.— Т. 25.— С. 258.

бо ми найсміливіші і найпослідовніші вороги гноблення. Оскільки буржуазія пригнобленої нації стоїть за *свій* буржуазний націоналізм, ми проти»⁶².

Після того як перервалася традиція своєрідної символіки козацького війська, довгий час на Україні, що перебувала у складі Російської імперії, питання про національну символіку не порушувалося. Ця тема з'явилася на шпальтах газет лише після першої буржуазно-демократичної революції 1905 р. Уявлення про національну символіку України поширювалося головним чином завдяки зв'язкам з Галичиною. Процес цей відбувався не без труднощів. Розгорнулася суперечка між прихильниками жовто-блакитного прапора й тими, хто волів мати за «національну краску» червону або малинову. Представники перших нагадували, що з точки зору геральдики червоний і малиновий — один і той же колір, а «червоний стяг має вже своє окреме інтернаціональне і соціально-революційне значення, і тому робити його спеціально українським національним якось і незручно і суперечно та в кінці і неможливо з огляду на суспільну диференціацію народу...»⁶³. Оскільки традиції галицького герба мало що означали для місцевого населення, шукали інших, зручніших пояснень кольорів прапора. «По газетах писали, що воно колись так було на цілій Україні, бо, мовляв, блакитна барва відбиває чудове блакитне небо українське, а жовта — вигорілий від сонця степ, чи золоті лани збіжжя, а то мало що не саме сонце»⁶⁴. Це привело до того, що перевагу почали віддавати блакитно-жовтому поєднанню. Такі прапори зустрічалися й у Галичині, що інколи пов'язують з впливом чорно-жовтого прапора Габсбургів. Крім того, тут пам'ятали і про козацьку символіку. Так, відзнакою членів гімнастичних товариств — «січей», що поширилися в Галичині після 1900 р., були малинові стрічки.

Під час першої світової війни жовто-блакитна символіка активно пропагувалася різними буржуазними організаціями, зокрема у таборах військовополонених на території Німеччини та Австро-Угорщини. Поштовхом до її поширення стала Лютнева революція 1917 р., після якої національно-визвольний рух вийшов на якісно новий рівень. 16(29) й 19 березня (1 квітня) 1917 р. у Києві відбулися великі маніфестації під такими прапорами. 12(25) березня демонстрація солдатів-українців гарнізону під жовто-блакитними прапорами відбулася у Петрограді. З такими ж символами, наприклад, брав участь у святкуванні Першого травня гарнізон Катеринослава⁶⁵.

Центральна рада утворилася на початку березня 1917 р. У травні вона висунула перед Тимчасовим урядом ряд вимог (щодо автономії України у складі Росії, українізації державних установ тощо), які В. І. Ленін охарактеризував як «найскромніші і найзаконніші»⁶⁶. Відмова Тимчасового уряду виконати ці вимоги призвела до видання Центральною радою I Універсалу і створення нею виконавчого органу — Генерального секретаріату. Українську Народну Республіку було проголошено 7(20) листопада 1917 р. Колишній голова Генерального секретаріату В. Винниченко згодом писав: «...Ми рішуче нічого не міняли в суті тої державності, що була за часів Тимчасового правительства... Ми тільки міняли національну форму її — замість біло-синьо-червоного прапора ми вішали жовто-блакитний»⁶⁷.

⁶² Там же.— С. 259—260, 262.

⁶³ Томашівський Ст. Ще в справі українського національного кольору // Неділя.— Львів, 1911.— № 34.— 3 верес.— С. 1.

⁶⁴ Скотинський Т. Український герб та прапор.— Львів, 1935.— С. 3—4.

⁶⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр.— Ужгород, 1932.— Т. 1.— С. 46, 48, 61—62.

⁶⁶ Ленін В. І. Україна і поразка правлячих партій Росії // Повне зібр. творів.— Т. 32.— С. 278.

⁶⁷ Винниченко В. Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Ч. 2.— С. 108.

Питання про державну символіку УНР, як уже зазначалося, було порушене у вересні 1917 р. Таким чином, протягом певного часу українська символіка існувала не як державна, а виключно як національна. У цій своїй якості на даному етапі вона протиставлялася не червоному прапору революції, а прапору поваленої імперії.

Треба додати, що у той час не втратила актуальності й точка зору, за якою національним українським прапором слід вважати все ж малиновий — як у Запорізькій Січі. Пропонувалося також об'єднати усі три кольори. Перша українська військова частина, створена у травні 1917 р., — полк ім. Богдана Хмельницького — одержала малинове знамено з портретом гетьмана*.

Коли вирішувалося питання про державну символіку УНР, знову виникла суперечка про порядок кольорів. Спочатку, 18 січня 1918 р., був затверджений блакитно-жовтий військово-морський прапор у верхньому кутку з «тризубом», а у березні 1918 р. — державний, який за рішенням наполяганням М. Грушевського, що обстоював геральдичні правила, мав угорі жовту смугу. З цим, однак, не погоджувалися прихильники «блакитно-жовтого» з його історично і геральдично необоснованою, але все-таки поширеною... символікою неба над ланами...»⁶⁸. У гетьманській «Українській Державі» було встановлено, що «національний прапор держави складається із синьої й жовтої горизонтальних смуг, в центрі якого міститься золотий тризуб з хрестом...»⁶⁹. Такий порядок кольорів залишився і за Директорії. Військові формування цих державних утворень користувалися обома варіантами прапорів (подеколи з малиновою навскісною смугою), мало місце і наслідування козацьким стягам минулого.

1 листопада 1918 р. синьо-жовтий прапор було піднято на Львівській ратуші. Він став державною відзнакою утвореної через два тижні Західноукраїнської Народної Республіки. У 1920—1939 рр. на Західній Україні, яка перебувала під владою Польщі, був поширений жовто-блакитний прапор. Крайовим прапором Закарпаття в складі буржуазної Чехословаччини був установлений блакитно-жовтий. На кілька днів у березні 1939 р. він став державним. Коли Чехословаччина стала жертвою фашистської агресії, тут було зроблено спробу проголосити утворення нової держави — Карпатської України. Однак спроба ця була зірвана хортистськими військами.

Доля давніх символів

Історія примхливо розпорядилася долею старовинних прапорових барв і гербів, що в різний час почали своє життя на українських землях. Блакитна смуга з 1949 р. поєдналася з червоним кольором на державному прапорі УРСР. Золотий лев у міській брамі на синьому тлі й досі символізує місто Львів (найновіший його герб затверджено 1967 р.), а самостріл з давньої печатки магістрату став луком у сучасному гербі Києва.

Традиція червоного прапора, беручи початок у Київській Русі і наповнюючись на кожному історичному етапі новим соціально-політичним змістом, то перериваючись, то поновлюючись, тягнеться через усю історію України. Давньоруські стяги перегукуються з червоними та малиновими вищими відзнаками козацького війська і створеної ним державності, які існували до ліквідації царизмом Січі. Вже як символ пролетарського руху червоні прапори з'явилися на Україні у XIX ст. Вони майоріли над рядами демонстрантів і повстанців під

* Дві сотні цього полку під час листопадових подій 1917 р. у Києві взяли участь в обороні «Арсеналу» проти частин військового округу (Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 169—175, 350).

⁶⁸ Климкевич Р. Діяльність Михайла Грушевського...— С. 89.

⁶⁹ Цит. за: Трємбіцький В. Історичні і правні основи українського державного гербу // Правничий вісник.— Нью-Йорк, 1971.— Кн. 3.— С. 127.

час революції 1905 р., Лютневої революції і, нарешті, стали головним символом Великого Жовтня.

Жовто-блакитний прапор — відгомін старовинної територіальної символіки — з'явився як етнічний символ українського населення в Австрійській імперії під час буржуазно-демократичної революції 1848 р. У даному регіоні він виконував цю функцію загалом майже століття. 1917 року він став символом національного руху, що розвивався з особливою силою як реакція на повалення Російської імперії. У Східній Україні поєднання цих кольорів у той чи інший спосіб траплялося у традиції бойових знамен козацтва XVII—XVIII ст., яка не встигла цілком оформитися, а також у колористиці місцевих територіальних та міських гербів.

Буржуазно-демократична революція 1917 р. не розв'язала наболілих питань ні у Російській державі в цілому, ні на Україні. Українська буржуазія, яка прагнула очолити національний рух, надто пізно вийшла на політичну арену, де на роль гегемона революційних перетворень вже рішуче претендував робітничий клас. Надзвичайно коротка з точки зору історичного процесу дистанція між революціями Лютневою і Жовтневою — буржуазно-демократичною й пролетарською — не дала змоги цьому символу набути значення справді загальнонародного, оскільки найбільш революційна частина населення вже йшла під червоними прапорами міжнародної солідарності трудящих.

Обираючи жовто-блакитний прапор на роль відзнаки створюваної нею держави, Центральна рада нічого не вигадала, а використала ту етнічну символіку, яка вже існувала. Таке явище взагалі характерне для буржуазно-демократичних і національно-визвольних революцій. Долю жовто-блакитного прапора у Східній Україні під час революції і громадянської війни вирішили, з нашої точки зору, кілька факторів.

По-перше, функціонування цієї символіки було обмеженим спочатку «в просторі» (лише на Західній Україні), а потім «у часі» (період її «мирного» поширення на території Наддніпрянської України тривав, власне, менше року). По-друге, цей прапор став державним символом УНР, ще не утвердившись як загальнонаціональний, і в очах сучасників пов'язувався вже не з ідеєю національного відродження, а з конкретною політикою відповідних урядів.

По-третє, на долі жовто-блакитного прапора позначилися особливості становлення символіки Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вона відбувалася під червоними прапорами, що символізували ідею єдності пролетарів усього світу без будь-яких національних розмежувань. Про якоесь використання біло-синьо-червоного прапора, який довгий час символізував імперську Росію, а потім — буржуазну Російську республіку (Лютнева революція поклала край функціонуванню чорно-оранжево-білих кольорів царської кокарди), не могло бути й мови з огляду хоча б на те, яке значення мав цей прапор для населення національних окраїн колишньої «тюрми народів». Тому прапором Російської республіки Рад закономірно став інтернаціональний — червоний, а за цим зразком з'явилися і червоні прапори соціалістичних держав у Естонії (Естляндська Трудова Комуна), на Україні, у Білорусії, Азербайджані, Далекосхідній республіці, Грузії, Вірменії*.

Втім історія знає епізод, коли червоний і жовто-блакитний прапори поєдналися. Україна була проголошена Республікою Рад 12(25) грудня 1917 р., 17(30) грудня було створено її уряд — Народний Секретаріат, а 26 січня (8 лютого) 1918 р. Радянську владу було встановлено у Києві. Як повідомляв очевидець, на будинку, де тоді містилося секретарство у військових справах, «висів червоний прапор, але в

* Прапори Хорезмської (1920) і Бухарської (1921) народних соціалістичних республік були червоно-зеленими з використанням символіки ісламу.

куточку, зверху біля дrevка, були нашиті дві смужки — жовта і блакитна»⁷⁰.

Треба думати, що це був один з варіантів державної символіки соціалістичної української держави, сама назва якої тоді ще не усталилася (до 16 січня 1919 р. у державних документах вона називалася Українською республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, Українською Народною Республікою, Українською робітничо-селянською республікою тощо).

Декретом ВЦВК 13 квітня 1918 р. прапором Російської республіки був установлений червоний з написом «РСФСР». За цим прикладом розроблялися прапори інших радянських республік. За прийнятою на II Всеукраїнському з'їзді Рад 14 березня 1919 р. Конституцією (ст. 35) «торговельним, морським і військовим прапором» Радянської України стало червоне полотнище, у верхньому куті якого були вміщені золоті літери «У.С.С.Р.» або напис «Українська Соціалістична Східська Республіка»⁷¹ (за тодішньою вимовою).

З часом на східних українських землях жовто-блакитні прапори стали відомі лише як символіка антирадянських сил. Після возз'єднання 1939 р. ці прапори пов'язувалися вже з горезвісною діяльністю ОУН.

Власне кажучи, практично не було такого старовинного символу, який би не прагнули використати у своїх інтересах контрреволюційні діячі усіх гатунків. Це добре видно на прикладі старовинних гербових знаків.

Знак тризуба, наприклад, після перевороту 29 квітня 1918 р. привласнив «гетьман всієї України» П. Скоропадський, прикрасивши ним свою печатку, особистий герб і погони та різноманітні службові прапори «Української держави». Він не міг обійтися без цього символу хоча б тому, що його уряд змушений був і надалі користуватися для грошового обігу «знаками Державної скарбниці» УНР. В офіційних описах кредитових білетів, що їх друкував гетьманський «Державний вісник» (13 червня, 24 серпня, 1 жовтня, 28 листопада 1918 р.), даний знак спочатку найменовано «гербом У.Н.Р.», а далі — зже просто «гербом України» чи «Українським гербом». Після того як 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади, тризуб став окрасою особистої печатки «головного отамана» С. Петлюри.

Білий або чорний тризуб на синьо-жовтому тлі мали як нарукавну нашивку націоналістичні формування у складі німецько-фашистських військ. Оунівці вживали його, «прикрашаючи» лезом меча. Цей знак досі править за символ т. зв. «уряду УНРеспубліки в екзилі», «Світового конгресу вільних українців» (разом із земною кулею) та ряду інших політичних українських організацій, що діють за кордоном.

Однак у згаданій вище гетьманській печатці «тризуб» відіграв роль лише так званого «нашоломника», тобто в геральдиці — горішньої прикраси гербового зображення. Головним же елементом печатки був старовинний герб Війська Запорізького*. Він не міг не

⁷⁰ Дорошенко Дм. Мої спомини про недавнє-минуле (1914—1918).— Львів, 1923.— Ч. 2.— С. 66.

⁷¹ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства РСФСР.— Харьков, 1919.— № 19.— С. 281—282.

* Цей герб, опрацьований Г. Нарбутом, у свою чергу дістав сувору оцінку відомого геральдиста В. Лукомського. «Мотивування цього герба... і сама композиція герба, на жаль, не лише не можуть бути визнані вдалимими, але швидше суперечать елементарним запитам історичного чуття та геральдичного смаку. [Ми маємо на увазі тут ледве чи доречно зображення у малюнку герба нашоломника, звичайно неприйнятне у державних гербах, та ще у стилі (?) Рюрикова (династичного) знака, який у істлякому випадку не пов'язуваний ні за духом, ні за стилем «козака з рушницею»]... Для остання, невдала як самостійна спроба компоновання герба не менш чудова щодо рафічного виконання» (Лукомський В. Нарбут як геральдичний митець.— 1925 р.

припасти до впадоби гетьманові, який намагався показати себе спадкоємцем давньої традиції. Справдилося, таким чином, застереження М. С. Грушевського, бо у цьому випадку саме і хотіли справити враження «відроджування старого». «Козакові з мушкетом» знайшли місце також на корабельному прапорі військового міністра.

На прапорі командуючого флотом у 1918 р. «побував» архангел Михаїл. Зображення ж лева під час Великої Вітчизняної війни прилаштували на петлицях дивізії СС «Галичина». Він і досі фігурує на емблемі емігрантської організації «ветеранів УНА».

* * *

В історії східнослов'янських народів, у тому числі й українського, форми державної організації неодноразово змінювалися. Кожна з них давала напрям розвитку державної символіки згідно з власним соціально-політичним змістом.

Ранньофеодальна держава Київська Русь послугоувалася особистою символікою князів — знаками Рюриковичів. Феодальна роздробленість, часті переміщення володарів по «столах» різних князівств сприяли виникненню тією чи іншою мірою усталених територіальних символів («архангела Михаїла», «лева» та ін.), розвиток яких протягом тривалого часу внаслідок відомих історичних обставин перебігав у рамках геральдичних систем інших держав — Великого князівства Литовського і Речі Посполитої.

Посилення національно-визвольного руху, оформлення нової державності у XVII ст., обставини початкового періоду перебування українських земель у складі Російської держави сприяли перетворенню символіки особливого соціального стану — козацтва — на державну й до певної міри — на етнічну, загальнонародну. У XVIII ст. ця символіка переважила за значенням стару, територіальну. Ця традиція була перервана діями самодержавства наприкінці того століття.

Розвиток національно-визвольного руху в межах Австрійської імперії, революційні події 1848 р. привели до відновлення старого герба Львівської землі, перетворення його на своєрідний національний символ. Дальшим виявом цієї традиції стало прийняття гербу ЗУНР, а в сьогоденні — відновлення історичного герба міста Львова.

Усі згадані вище символи по праву належать історичному минулому, втілюючи в собі конкретні етапи історії Давньої Русі та України. Інша справа, що геральдична діяльність Центральної ради (а згодом гетьмана і Директорії) наклала на сприйняття історичної символіки специфічний відбиток.

Замість закономірного (пропонованого М. С. Грушевським) творення нових державних символів діячі Центральної ради віддали перевагу історичному підходу до справи. Внаслідок цього знак одного й того ж накреслення відомий в історії у трьох «іпостасях»: по-перше, як варіант особистого знака давньоруського князя Володимира Святославича, що репрезентував його владу у стосунках з підлеглим населенням і у зносинах із зовнішнім світом під час його правління (980—1015); по-друге, як запроваджений 1918 р. герб певної державності; по-третє, як сталий елемент емблематики різноманітних політичних організацій цілком визначеного спрямування. Цю спробу «перекинути місток» через віки не можна вважати вдалою ні з погляду вихідних міркувань, ні з погляду її наслідків. З одного боку, знак князя Володимира не належить виключно історії жодного із східнослов'янських народів, з другого ж боку, в пам'яті багатьох людей, що живуть сьогодні, цей символ пов'язаний з подіями часів громадянської війни і дальшою діяльністю антирадянських сил. З цим мусить

Передрук на правах рукопису // Архів Інституту літератури АН УРСР, ф. 13-4, спр. 239, арк. 11—12; спр. 240, арк. 13).

рахуватися кожен, хто вбачає у «тризубі» сучасний національний символ українського народу*.

Що ж стосується жовто-блакитного прапора, то його виникнення у середині XIX ст. було з точки зору історичного процесу цілком звичайним явищем. Революційні події 1848—1849 рр. дали життя не лише йому, а й кільком іншим національним символам європейських народів, які існують й донині. Іншого прапора, який впродовж тривалого часу претендував би на роль національного символу, в українській історії не було.

Ідею національної символіки як такої у сучасних умовах немає підстав відкидати. Її існування не суперечить червоному прапору міжнародної солідарності трудящих, як не суперечить існування і розквіт націй за соціалізму ідеям інтернаціоналізму. Ідея рівності усіх націй і народностей, політична сутність Радянського Союзу загалом і республік — його складових частин — зокрема, як держави трудящих, відбивається у діючій символіці. Це — червоні полотнища із серпом і молотом, червоною зіркою, кольоровими смугами, які відображають головним чином природні умови й багатства республік, а також символіка гербів.

Ніхто не може заперечити, що жовто-блакитний прапор не раз використовувався в антинародних цілях. У світі є чимало символів, якими різні політичні сили свого часу намагалися прикрити свої справжні наміри**. І поки національна символіка не буде інкорпорована у тій чи іншій формі в систему символіки нашого соціалістичного суспільства, вона і в майбутньому може привабити увагу нових політичних авантюристів, які таким чином сподіватимуться справити враження захисників традицій. «У функціонуванні позасвідомого особливу роль відіграє символіка, тому не дивною є підвищена емоціогенність усього, що пов'язане з національними символами. Отже, для досягнення громадського спокою, нормалізації міжнаціональних відносин доцільно зняти обмеження на вживання національної символіки, якщо вони ще зберігаються»⁷².

Національна символіка посідає гідне місце практично в усіх соціалістичних країнах, які утворилися після другої світової війни, і немає сенсу закидати, наприклад, полякам збереження прапора Пилсудського чи кубинцям — прапора Батісти. Якби перший досвід використання національної символіки у 1918 р. дістав належну оцінку і був логічно продовжений, то початок перебудови у республіці, перед якою стоїть стільки нагальних проблем у всіх сферах життя, мабуть, не супроводжувався б такими запеклими суперечками з порушеного питання.

Українська національна символіка має право на життя, як і будь-яка інша. Однак тривала занедбаність цієї царини у вітчизняній історичній науці, а також конкретні обставини розвитку української нації у минулому не дають змоги вирішити це питання негайно. Автори, зокрема, схильні підтримати висловлену у пресі думку⁷³, що

* Із символами таке трапляється. Ще страшніша доля випала хрестові із загнутими кінцями — одному з найдавніших орнаментальних мотивів у мистецтві Індії, Європи й Африки, який асоціювався колись із сонцем, схрещеними блискавками тощо. Запозичена із санскриту назва цього знаку нині викликає насамперед спогади про варварство і насильство, оскільки він був використаний німецькими фашистами як символ їхньої партії й керованої ними держави.

** Навіть священне для трудящих червоне знамено намагався використати для обману мас фашизм, зробивши червоний прапор із свастикию спочатку прапором націонал-соціалістської робітничої партії Німеччини, а потім — державним прапором у часи панування там гітлерівців.

⁷² Дементьев И. О психологии национальных конфликтов // Коммунист.— 1990.— № 1.— С. 45.

⁷³ Ткаченко В. Українська національна символіка: у пошуках форми і змісту // Молодь України.— 1989.— 2 серп.; 3 серп.

на роль символу українського народу міг би претендувати прапор, який у той чи інший відомий у світовій практиці спосіб поєднав би червоний колір з жовтим і лазуровим. Здається, що така колористика якнайкраще відбила б ідею єдності українських земель, багатовіковий героїчний і тернистий шлях народу, спадкоємність усіх періодів його історії, пам'ять про жертви, принесені ним на олтар свободи, і боротьбу за щасливе майбутнє.

Однак дарма й братися щось вирішувати за сам народ. Та й жоден короткий нарис не може претендувати на вичерпне висвітлення цієї проблеми, значення якої виходить за межі геральдики та вексилології. Відчувається необхідність широкого залучення до її вивчення наукових сил, поглибленого аналізу архівних матеріалів і музейних фондів, дослідження й розробки територіальної та міської символіки, а також символіки усіх етнічних груп, що разом з українцями становлять населення сучасної республіки, та порядку її використання з урахуванням світового досвіду у цій справі. На новому шаблі свого історичного розвитку національна символіка, очищена від політичного накипу, змогла б служити справді непорушній дружбі народів і ніколи не була б використана з облудною метою.

Одержано 24.11.89.

В условиях, когда в обществе глубоко осознается необходимость не декларированного, а настоящего решения национального вопроса, закономерно возрастает интерес и к внешним атрибутам каждого этноса, его государственности, к истории тех символов вокруг которых сплачивались, которых чтити далекие и близкие предки. Ряд вопросов, связанных с историей украинской национально-государственной символики, рассматривается в настоящем сообщении.

Ю. А. Барштейн (Київ)

Пам'ятні медалі, присвячені подіям Великої Вітчизняної війни

Автор розповідає про деякі настільні пам'ятні медалі, присвячені подіям Великої Вітчизняної війни, радянським воїнам-визволителям, оцінює їхні особливості.

Настільні пам'ятні медалі, присвячені Великій Вітчизняній війні, становлять інтерес передусім як документи (хоча, звичайно, деякі з них мають і художню цінність як твори дрібної пластики) *. Деякі з них, про яких ще мова не йшла, важливо представити читачеві. У цій публікації вони розміщені у хронологічному порядку.

Прекрасну бронзову медаль діаметром 65 мм, присвячену 20-річчю перемоги, створив художник В. Дронов, а виготовив у 1965 р. Ленінградський монетний двір. На аверсі на фоні сонця та його променів, що від нього відходять (як символ народження, відродження), зображений радянський воїн, який високо підняв над головою автомат. Праворуч є напис (5 рядків): «9 мая 20 лет Великой Победы 1945—1965». У центрі реверсу вміщено п'ять профільних портретних головних, повернутих ліворуч зображень учасників Великої Вітчизняної війни: представника народної інтелігенції, партизана, бійця у касці, робітника й колгоспниці. Портрети дуже тонкі, виразні, обличчя порт-

* Див., наприклад: Укр. іст. журн.— 1988.— № 2.— С. 86—97.